

1

ΤΟ ΘΕΜΑ «ΟΥΣΙΑ-ΥΠΟΣΤΑΣΙΣ» ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Για τους Χριστιανούς διδασκάλους η φιλοσοφία αρχίζει από τον Θεό. Και ο Τριαδικός Θεός είναι μία οὐσία σε τρεις υποστάσεις. Έτσι διακηρύχθηκε από την οικουμενική Εκκλησία τον τέταρτο χριστιανικό αιώνα. Από τότε οι λέξεις 'οὐσία' και 'ὑπόστασις' είναι καθιερωμένοι θεολογικοί όροι, που οι φιλόσοφοι πατέρες εισήγαγαν στον εκκλησιαστικό λόγο. Με τη διάκριση των εννοιών 'οὐσίας'-'ὑποστάσεως' από τους πατέρες, άγνωστη στους φιλοσόφους, διευκρινήθηκε η σημασία και του όρου 'όμοούσιος', με τον οποίο νωρίτερα τον ίδιο αιώνα στη Νίκαια (325) η Πρώτη Οικουμενική Σύνοδος είχε προσδιορίσει τη σχέση τού Χριστού και Θεού προς τον Θεό Πατέρα. Η καθιέρωση των όρων αυτών στο θεολογικό λεξιλόγιο, και ιδίως τού 'όμοουσίου', συνάντησε ποικίλες μακροχρόνιες και ταραχώδεις αντιδράσεις.¹ Αιτία ήταν ότι η χρήση λέξεων ή εκφράσεων που δεν προέρχονται κατευθείαν από την Αγία Γραφή θεωρήθηκε από πολλούς απαράδεκτη.

Πράγματι, σε μία μόνο περικοπή τής Καινής Διαθήκης εμφανίζεται η λέξη «οὐσία», στην παραβολή τού Ασώτου (Λουκ. 15.12-13). Και εκεί σημαίνει απλώς περιουσία. Πουθενά στη Γραφή δεν υπάρχει χρήση τής ίδιας λέξης με τη σημασία που αυτή προσέλαβε στη διατύπωση για την Αγία Τριάδα. Όσο για τη λέξη «ὑπόστασις», υπάρχουν πέντε χωρία των *Επιστολών*, όπου περιέχεται, και από αυτά σε ένα μόνο ή δύο η σημασία της μπορεί να θεωρηθεί λίγο πολύ συναφής, αλλά χωρίς και εκεί να ταυτίζεται, με τη σημασία που η ίδια λέξη προσέλαβε στη διατύπωση για την Αγία Τριάδα. Κυριότερο είναι το χωρίο τής *Πρός Εβραίους* (1.3), στο οποίο συσχετίζεται ο Υιός τού Θεού προς τον Θεό Πατέρα ως 'χαρακτήρ τής ὑποστάσεως αὐτοῦ', και δεύτερο ενδεχομένως έρχεται το χωρίο (11.1) τής ίδιας *Επιστολής*, όπου για πρώτη φορά η πίστις ορίζεται ως 'έλπιζομένων ὑπόστασις'. Στα υπόλοιπα τρία χωρία (τής *Β' Προς Κορινθίους* 9.4, τής ίδιας 11.17, και τής *Πρός Εβραίους* 3.14) η ίδια λέξη χρησιμοποιείται με σαφώς διαφορετικές σημασίες.² Το «όμοούσιον», τέλος, θεωρήθηκε από πολλούς απαράδεκτος νεωτερισμός, ως λέξη καινότροπη και εντελώς ανύπαρκτη στο λεξιλόγιο της Γραφής.

1. Για τη δραστική ανάμιξη της πολιτικής εξουσίας σ' αυτές δεν θα γίνει εδώ λόγος.

2. Την πολυσημία τού όρου 'ὑπόστασις' εκθέτει ο Λεόντιος Βυζάντιος, *MPG* 86a:1528 κε.

Βέβαια, πέρα από τη Γραφή, στον εκκλησιαστικό λόγο γενικότερα οι λέξεις αυτές δεν εμφανίστηκαν για πρώτη φορά τον 4^ο αιώνα. Ήταν εύχρηστοι όροι στην παγκοσμιοποιημένη ελληνική τῆς εποχῆς με το πλούσιο φιλοσοφικό της λεξιλόγιο. Υπάρχει η αντίληψη ότι με την καθιέρωση τέτοιου είδους όρων στην πατερική θεολογία συντελέστηκε, όπως το έχει πρόσφατα διατυπώσει εξέχων μελετητής, «πρόσληψη τῆς αρχαίας φιλοσοφίας από τον Χριστιανισμό» ή «πρόσληψη των θεμελιωδών εννοιών τῆς ελληνικῆς φιλοσοφίας από την χριστιανική πίστη»³. Αν με αυτό νοείται ότι οι πατέρες των Συνόδων είχαν οδηγό τη φιλοσοφία και άρα δέχτηκαν δοξασίες ορισμένων φιλοσόφων, πρόκειται για ιστορική ανακρίβεια. Υπάρχει βεβαίως από αρκετά παλαιότερα η τάση να χαρακτηρίζεται η διάνοηση των εκκλησιαστικῶν πατέρων εξάρτημα από φιλοσοφήματα των σχολῶν. Και φυσικά οι πατέρες μορφώνονται στις σχολές. Η παιδεία είναι κοινή και παρέχεται στους χριστιανούς ἴδια όπως σε όλους. Οι πατέρες είναι απόφοιτοι των ἰδίων σχολῶν, όπως και οι λόγιοι που θα προκρίνουν να συντηροῦν την παράδοση. Όμως οι πατέρες καινοτόμησαν, θα λέγαμε, δίκην νέας σχολῆς, και, όπως πρόκειται να δούμε, πρωτοτύπησαν έναντι τῆς υπάρχουσας φιλοσοφίας. Στη γλώσσα τους εντάχθηκαν λειτουργικά πολλοί από τους όρους τού φιλοσοφικού λεξιλογίου, που ήταν κοινό κτήμα για όλους τους χρήστες τῆς ελληνικῆς, και χρησίμεψαν στους πατέρες ως *εργαλεία* φιλοσοφίας, αλλά με αυτά επεξεργάζονταν τη δική τους φιλοσοφική πρόταση.

Ας αποσαφηνίσουμε λοιπόν πρώτα κάποια ζητήματα μεθόδου, ώστε να μας είναι ασφαλέστερα κατανοητές οι θεμελιακές και δογματικές έννοιες, που πρόθεσή μας είναι στο παρόν μας θέμα να σπουδάσουμε: *‘οὐσία’, ‘ὑπόστασις’, ‘ὁμοούσιον’* και κάποιες συναφείς. Εκτιμούμε ότι με αυτές διαρθρώνεται η νέα φιλοσοφική σύνθεση, που προτάθηκε από τους πατέρες του 4^{ου} κυρίως αιώνα. Αλλά και οι κατοπινές επίσης πρωτοποριακές θεωρήσεις τους θα γίνουν έτσι εύκολα γνωστές και αντιληπτές, όπως η νέα οντολογία τῆς *ενέργειας* και η άρτια συγκροτημένη πατερική θεωρία για τη *θέληση*.

Συγκεφαλαιωτικά, τα ζητήματα που θα χρειαστεί να διερευνήσουμε μπορούν να τεθούν ως εξής: – *Τι νοήματα εκφράστηκαν για πρώτη φορά με τους νέους όρους που χρησιμοποίησαν οι πατέρες των Συνόδων.* – *Ποιες ήταν οι διαφορές σημασίας των ἰδίων όρων στις φιλοσοφικές σχολές εκτός Εκκλησίας.* – *Ποιοι πρωτοστάτησαν στη δημιουργία εκκλησιαστικῆς φιλοσοφίας.*

* * *

3. OEHLER [(1969) 2000], σελ. 52.

Το προβάδισμα της πατερικής διανόησης

Σε πολλούς μελετητές υπήρχε, όπως είπαμε, αλλά και υπάρχει ακόμα η εντύπωση ότι οι εκκλησιαστικοί πατέρες, λόγω της παιδείας τους, βρίσκονταν σε στενή οικείωση με γνωστές διδασκαλίες μη χριστιανών φιλοσόφων, αν όχι και σε εξάρτηση από τις εκτός τῆς Εκκλησίας σχολές φιλοσοφίας. Η εντύπωση αυτή οφείλεται ασφαλώς σε κάποιο στοιχείο. Και αυτό προφανώς δεν μπορεί παρά να είναι η άμεμπτα λογική διανόηση που διαπρέπει στα κείμενα των πατέρων και αποκτά ιδιαίτερη πυκνότητα σε έργα τους που απευθύνονται προς λόγιους αποδέκτες. Γιατί συναντάμε πράγματι σ' αυτά τα έργα κανόνες ορισμού, μεθόδους ταξινόμησης εννοιών, συλλογισμούς και άλλους τεχνικούς τρόπους, που ανήκουν στον λογικό οπλισμό τῆς διανόησης των πατέρων, απόκτημα τῆς φιλοσοφικής προπαιδείας τους. Η λογική διάρθρωση των διανοημάτων, κεκτημένο εφόδιο των καταρτισμένων φιλοσοφικά πατέρων, βασίζεται σε τέτοια τεχνικά μέσα λογικής υποδομής και αυτά εκφράζονται με την κοινή τυπολογία που ήταν εν χρήση στις σχολές και λειτουργούσε ανεξάρτητα από τις διαφορές μεταξύ τους ή τις αντιθέσεις των θεωριών τους. Αντιπροσωπευτικά δείγματα από αυτά, εφαρμοσμένα στα κείμενα, θα επισημανθούν αναλυτικά με την ευκαιρία των παραθεμάτων που θα επικαλεστούμε στη συνέχεια.

Απομένει να καταδειχτεί έτσι πειστικά ότι η κύρια οφειλή των πατέρων στις εκτός τῆς Εκκλησίας σχολές φιλοσοφίας συνίσταται αποκλειστικά και μόνο στα στοιχεία τού λογικού οπλισμού που διαρθρώνουν τις πρωτογενείς, θεϊκά εμπνευσμένες και κριτικά ελεγμένες, αυθεντικές θεωρήσεις τους. Αυτά δεν δεσμεύουν, αντίθετα υπηρετούν την ελεύθερη θεωρητική δημιουργία των πατέρων. Οπότε, θα μπορέσουμε έτσι να εκτιμήσουμε ότι πρόκειται, όχι όντως για «πρόσληψη» έξωθεν εννοιών και δανεισμό ξένων διδαγμάτων, αλλά για ιστορικής σημασίας εξέλιξη προς τη δημιουργία νέου, φιλοσοφικά συγκροτημένου, εκκλησιαστικού λόγου.

Την εναρκτήρια κίνηση ακριβώς φαίνεται ότι αποτέλεσε η καθιέρωση αυτού του τρίπτυχου συστήματος όρων: 'οὐσία', 'ὑπόστασις', 'ὁμοούσιος' και των συναφών, ως μεθοδικά πάγιου τεχνικού ΚΑΝΟΝΑ. Με βάση αυτούς τους όρους για πρώτη φορά οι πατέρες προέβαλαν ευκρινώς τα κορυφαία σημεία μιας διδασκαλίας, που θα εξέφραζε την ανερχόμενη μεγάλη χριστιανική ομοφωνία εν μέσω πολυώνυμων χωριστικών στάσεων και διυστάμενων φιλοσοφικών δοξασιών.

Με τη διδασκαλία τους οι πατέρες των Συνόδων αποσαφήνισαν την έννοια του ενός και τριαδικού Θεού κατά τρόπο απλό και λογικά διαυγή. Η θεότητα είναι μία στην *οὐσία* της και τριαδική στις *υποστάσεις* της. Τρεις υποστάσεις, τρία πρόσωπα, που είναι *ὁμοούσια*. Ο Θεός Πατέρας, μία υπόσταση της θείας ουσίας. Ο Υιός, μία υπόσταση της θείας ουσίας. Το Άγιο Πνεύμα, μία υπόσταση της θείας ουσίας. Τρεις υποστάσεις τῆς ἰδίας μίας ουσίας: μία θεότητα *Τριάς ὁμοούσιος*. Το μεγάλο μυστήριο της Τριαδικῆς θεολογίας ἔλαβε ἐξήγηση καθαρά λογική και στον μέγιστο δυνατό βαθμό κατανοητή.

Εξαιρετικά σπουδαίο είναι ότι με αυτή την εκλογίκευση οι πατέρες ἔδωσαν λογικό σχῆμα στις σχέσεις των προσώπων τῆς θεότητας και ουσιαστικά εκλογίκευσαν συγχρόνως τις σχέσεις των ανθρώπων. Πράγματι, κατά την ἴδια αναλογία και για την περίπτωση του ανθρώπου, δίδαξαν ὅτι ἐγώ εἰμαι υπόσταση και η οὐσία μου είναι «άνθρωπος». Και η γυναίκα μου είναι υπόσταση και η οὐσία της επίσης είναι «άνθρωπος». Και εσύ είσαι υπόσταση και η οὐσία σου είναι «άνθρωπος». Καθένας μας είναι μία υπόσταση της ουσίας «άνθρωπος». Όλοι ανεξάριετα είμαστε υποστάσεις τῆς ἰδίας ουσίας και, ὅπως κοινή οὐσία των θείων υποστάσεων είναι η θεότητα, η δική μας κοινή οὐσία είναι η «ανθρωπότητα», το εἶδος-άνθρωπος, του οποίου είμαστε ὅλοι «ὁμοούσιες» μεταξύ μας υποστάσεις. Είναι η ἔκφραση ακριβῶς που συμπερασματικά θα διατυπώσει ο Γρηγόριος Νύσσης στην *Επιστολή Περὶ διαφορᾶς οὐσίας καὶ υποστάσεως*.⁴ «Και είναι *ὁμοούσιοι* μεταξύ τους –θα μας πει– ὅσοι περιγράφονται με τον ἴδιο ορισμό οὐσίας».

Αυτή η επιστολή τού Γρηγορίου Νύσσης είναι μια αυτοτελής πραγματεία, που γράφτηκε ὅταν είχαν ολοκληρωθεί πια οι διερευνήσεις γύρω από τις έννοιες *οὐσία* και *υπόστασις*. Για το θέμα μας αποτελεί ιδιαίτερα διαφωτιστικό κείμενο, γιατί κάνει ἐμφανή τη λογική ἐπεξεργασία με την οποία ἀρθρώνονται τα διανοήματα.

Μέσα σ' αυτό το κείμενο μπορούμε να επισημάνουμε ὅρους και ἐκφράσεις, που η χρήση τους ἦταν κοινή στις γνωστές σχολές φιλοσοφίας.

Εἶναι τα δηλωτικά σήματα –που λέγαμε– του λογικού οπλισμοῦ τῆς διανόησης των πατέρων.⁵

4. Γρηγόριος Νύσσης *Περὶ διαφορᾶς οὐσίας καὶ υποστάσεως* §5, ΒΕΠΕΣ 69:197 4-5. {Στις παλαιότερες ἐκδόσεις φέρεται ως ἔργο τοῦ Μεγ. Βασιλείου, *Επιστολή 38, Γρηγορίῳ ἀδελφῷ Περὶ διαφορᾶς οὐσίας καὶ υποστάσεως*, MPG 32:325. –Βλ. και ΤΑΤΑΚΗΣ [1960] σελ. 128.}

5. Γρηγόριος Νύσσης *Περὶ διαφορᾶς οὐσίας καὶ υποστάσεως*, §2, ΒΕΠΕΣ 69:196. 29-197.11.

Ὅταν οὖν δύο ἢ καὶ πλείονων κατὰ τὸ αὐτὸ ὄντων, οἷον Παύλου καὶ Σιλουανοῦ καὶ Τιμοθέου, περὶ τῆς οὐσίας τῶν ἀνθρώπων ζητῆται λόγος, οὐκ ἄλλον τις ἀποδώσει τῆς οὐσίας ἐπὶ τοῦ Παύλου λόγον, ἕτερον δὲ ἐπὶ τοῦ Σιλουανοῦ καὶ ἄλλον ἐπὶ τοῦ Τιμοθέου, ἀλλὰ δι' ὧν λόγων ἡ οὐσία τοῦ Παύλου δειχθῇ, οὗτοι καὶ τοῖς ἄλλοις ἐφαρμόσουσι· καὶ εἰσιν ἀλλήλοις ὁμοούσιοι οἱ τῷ αὐτῷ λόγῳ τῆς οὐσίας ὑπογραφόμενοι. Ἐπειδὴν δὲ τις τὸ κοινὸν μαθὼν ἐπὶ τὰ ιδιάζοντα τρέψῃ τὴν θεωρίαν, δι' ὧν χωρίζεται τοῦ ἑτέρου τὸ ἕτερον, οὐκέτι ὁ ἐκάστου γνωριστικὸς λόγος τῷ περὶ τοῦ ἄλλου διὰ πάντων συνενεχθήσεται, κὰν ἔν τισιν εὗρεθῇ τὸ κοινὸν ἔχων. Τοῦτο τοίνυν φαμέν: τὸ ἰδίως λεγόμενον τῷ τῆς ὑποστάσεως δηλοῦσθαι ῥήματι.

Το πρῶτο που επισημαίνουμε στο θεωρητικό αυτό κείμενο εἶναι ὁ ὅρος:

❑ 'λόγος', που σημαίνει ἐδῶ «ορισμός».

Στη συνέχεια επομένως ἡ ἐκφραση:

❑ 'λόγος τῆς οὐσίας', δεν σημαίνει παρὰ ὁ «ορισμός τῆς οὐσίας», δηλαδή ἡ διατύπωση τῆς ἀναγκαίας καὶ ἐπαρκούς πληροφορίας γιὰ τὴν οὐσία.⁶

Εὐκόλα κατόπιν ἀναγνωρίζουμε στὸ κείμενο ὅτι ἡ ἐκφραση που λέει:

❑ 'οἱ τῷ αὐτῷ λόγῳ τῆς οὐσίας ὑπογραφόμενοι'

δηλώνει κάποιους που ἡ ἀναγκαία καὶ ἐπαρκής γιὰ τὴν οὐσία τους πληροφορία τοὺς περιγράφει με τὴν ἴδια διατύπωση, κοινή γιὰ ὅλους.

Αὐτοὶ εἶναι ἀκριβῶς οἱ:

❑ 'ὁμοούσιοι'.

Ὁ Παῦλος, ὁ Σιλουανός, ἐγώ, ἐσύ καὶ κάθε ἄλλος ἢ ἄλλη, ὡς ἄνθρωποι ἔχουμε ὅλοι τὸν ἴδιο ὀρισμὸ οὐσίας. Δηλαδή ὁ ὀρισμὸς τῆς ἐννοίας 'ἄνθρωπος', που μπορεῖ νὰ εἶναι π.χ. 'ζῶον λογικὸν θνητὸν' ἢ κάτι τέτοιο, ἐφαρμόζει τὸ ἴδιο σὲ ὅλους μας.

Αὐτὰ ἰσχύουν γιὰ τὴν κοινή θεώρηση πολλῶν.

Γιὰ νὰ γνωρίσουμε ὅμως καθένα ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ἀτομικά, χρειάζεται καὶ ἄλλου εἶδους πληροφόρηση, ὅχι πια ὁ 'λόγος τῆς οὐσίας' μόνο, ἀλλὰ ἐπιπρόσθετα, κοντὰ σ' αὐτόν καί:

❑ ὁ 'ἐκάστου γνωριστικὸς λόγος', ἡ πληροφορία γιὰ τὴν ἀναγνώριση καθενός. Αὐτὴ δεν συνενώνει, διαχωρίζει τῶρα καὶ διακρίνει τὸν ἓνα ἀπὸ τὸν ἄλλο.

Ἔτσι π.χ. λέμε:

⊗ «ὁ Παῦλος <κατὰ τὸν ὀρισμὸ εἶναι ἄνθρωπος· ἐπιπλέον> εἶναι Ἰουδαῖος, χριστιανός, ἀπόστολος, γεννήθηκε στὴν Ταρσό, ἐζήσε τὸν πρῶτο αἰῶνα»

6..Κατὰ τὸ λεκτικὸ τοῦ Ἀριστοτέλη· βλ. Κατηγορίαι 1, Τοπικά 5.1.

- ⊙ «εγώ <κατά τον ορισμό επίσης είμαι ἄνθρωπος· επιπλέον> είμαι Ἕλληνας, χριστιανός, γεννήθηκα στην Αθήνα, τον εικοστό αιώνα».

Το κείμενο λέει: ο ἄγνωστος λόγος τού ενός δεν θα συμπίπτει σε όλα με εκείνον του άλλου,

- ὅτι τῷ περὶ τοῦ ἄλλου διὰ πάντων συνενεχθήσεται’.

Απλώς μπορεί σε μερικά να βρεθεί πως έχει και κάτι το κοινό με αυτόν,

- ὅτι ἐν τισιν εὑρεθῇ τὸ κοινόν ἔχον’,⁷ όπως εδώ π.χ. την ιδιότητα «χριστιανός».

Αυτή η *ιδιαιτέρη*, εξειδικευμένη μορφή πληροφόρησης είναι, όχι ο κοινός λογικός «ορισμός» μιας έννοιας, π.χ. του «ανθρώπου» –αυτός ήδη στον λόγο μας προηγήθηκε <ή εννοείται λογικά>– αλλά κάτι εντελώς ιδιαίτερο:

- τὸ ἰδίως λεγόμενον’ για κάθε συγκεκριμένο άτομο.

Ότι είναι λοιπόν στη λογική το ἰδίως λεγόμενον’, αυτό λέμε ότι «δηλώνεται με τον όρο ὑπόστασις»,

- φάμεν τῷ τῆς ὑποστάσεως δηλοῦσθαι ῥήματι’.

Με ένα ὅτι φάμεν’ ή ὅτι φημι’ είναι καθιερωμένο στη φιλοσοφική χρήση να εισάγεται ιδρυτική έκφραση, κατά προσωπική εισήγηση του γράφοντος/διδάσκοντος. Κατ’ αυτό τον τρόπο εισάγεται και εδώ το κεφαλαιώδες διάνοημα που με προσωπική τους πρωτοβουλία οικοδομούν οι πατέρες και που σύμφωνα με αυτό οι ὁμοούσιοι νοούνται «ισότιμοι» από κάθε άποψη, όχι όμως και σε όλα κατ’ ανάγκην ἴδιοι. – Άνετα λειτουργούν αλήθεια και στη σύγχρονη μορφή τῆς γλώσσας μας οι ίδιες εκφράσεις που καθιέρωσαν εκείνοι.

Κάθε ὑπόστασις’ είναι μόνο στην οὐσία ἴδια με τις άλλες υποστάσεις τού είδους της. Διατηρεῖ ωστόσο ἀπαράγραπτα όλα τα ιδιαίτερα γνωρίσματα τῆς ατομικότητάς της.

Σ’ αυτήν τη συσχέτιση η χριστιανική αρχή τῆς *ισότητος* των ανθρώπων, χωρίς διάκριση φύλου, θρησκείας, φυλής ή τάξης (Πρὸς Γαλάτας 3.28), βρήκε βαθύ οντολογικό στήριγμα.

Αλλά θεμελιώθηκε ταυτόχρονα και η αρχή τῆς ατομικῆς *ιδιαιτερότητας* κάθε ὑπόστασης.

Η λογική σχέση οὐσίας-ὑποστάσεως αναλύεται από τους πατέρες με αναφορά σε τυπικά ανθρώπινα πρόσωπα. Την ανάλυσή του στην *Επιστολή 210 Τοῖς κατὰ Νεοκαισάρειαν λογιωτάτοις* ο Μέγας Βασίλειος εφαρμόζει στον Παύλο, τον Σιλουανό, τον Τιμόθεο:⁸

7. Κατά τον Πλάτωνα, π.χ. ὅτι κοινόν’ και αντίθετο ἴδιον’ βλ. *Θεαίτητος* 185b-d.

8. Βασίλειος Καισαρείας *Επιστολή 210, Τοῖς κατὰ Νεοκαισάρειαν λογιωτάτοις*, §4, MPG 2:768 κε.

Ὡς γὰρ ὁ εἰπὼν, Παῦλος καὶ Σιλουανὸς καὶ Τιμόθεος, τρία μὲν εἶπεν ὀνόματα, συνέδησε δὲ αὐτὰ ἀλλήλοις διὰ τῆς καὶ συλλαβῆς, οὕτως ὁ εἰπὼν ὄνομα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος, τρία εἰπὼν, συνέπλεξεν αὐτὰ τῷ συνδέσμῳ, ἐκάστῳ ὀνόματι ἴδιον ὑποβεβλησθαι τὸ σημαινόμενον ἐκδιδάσκων· διότι πραγμάτων σημαντικά ἐστι τὰ ὀνόματα.

Παρόμοια εφαρμογή τῆς δικῆς του ἀνάλυσης βλέπουμε ὅτι ακολουθεῖ καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης στὴν πραγματεία του *Περὶ διαφορᾶς οὐσίας καὶ ὑποστάσεως*:⁹

Πάντων τῶν ὀνομάτων τὰ μὲν ἐπὶ πλειόνων καὶ τῷ ἀριθμῷ διαφερόντων λεγόμενα πραγμάτων καθολικωτέραν τινὰ τὴν σημασίαν ἔχει, οἷον ἄνθρωπος. Ὁ γὰρ τοῦτο εἰπὼν τὴν κοινὴν φύσιν διὰ τοῦ ὀνόματος δείξας οὐ περιέγραψε τῇ φωνῇ τὸν **τινὰ** ἄνθρωπον, τὸν ἰδίως ὑπὸ τοῦ ὀνόματος γνωριζόμενον. Οὐ γὰρ μᾶλλον Πέτρος ἄνθρωπός ἐστιν ἢ καὶ Ἀνδρέας καὶ Ἰωάννης καὶ Ἰάκωβος. ... Τὰ δὲ τῶν ὀνομάτων ἰδικωτέραν ἔχει τὴν ἐνδειξιν, δι' ἧς οὐχ ἡ κοινότης τῆς φύσεως ἐνθεωρεῖται ἀλλὰ πράγματός τινος περιγραφή, ... οἷον ὁ Παῦλος ἢ ὁ Τιμόθεος.

Αἰξίζει μάλιστα νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι σ' αὐτές τις ἀναλύσεις δὲν λαμβάνεται πρῶτα ἡ θεϊκὴ σχέση οὐσίας-ὑποστάσεως γιὰ νὰ εφαρμοστεῖ ἔπειτα ὡς πρότυπο καὶ στὰ ἀνθρώπινα· ακολουθεῖται μᾶλλον ἡ ἀντίθετη μέθοδος. Πρῶτα εἰσάγεται τὸ χριστιανικὸ πρότυπο ἀνθρωπισμοῦ, αὐτὴ ἡ κατ' ἐξοχὴν λογικὴ σχέση μεταξύ ἀνθρώπων ὡς **ομοουσίων ὑποστάσεων τῆς ἐνιαίας ἀνθρωπότητος**, καὶ αὐτὸ τὸ πρότυπο μεταφέρεται στὴν ἐννοία τῆς θείας Τριάδος. Ρητὰ υποδεικνύει ὁ Γρηγόριος Νύσσης μιὰ τέτοια μεταφορὰ ὡς «καθόλου ἀστοχη» (οὐχ ἁμαρτήσεις) στὴ συνέχεια τῆς *Επιστολῆς* του (§3):

Ὅν τοίνυν ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς ἔγνωσ διαφορᾶς λόγον ἐπὶ τε τῆς οὐσίας καὶ τῆς ὑποστάσεως, τοῦτον μετατιθεὶς καὶ ἐπὶ τῶν θείων δογμάτων οὐχ ἁμαρτήσεις.

Τὸ ἴδιο λογικὸ πρότυπο, πέρα ἀπὸ τὴ μεταφορὰ τοῦ πρὸς τὰ ἄνω, ἐκτείνεται καὶ πρὸς τὴν ἄλλη κατεύθυνση. ἔχει εφαρμογὴ σὲ ὅλα τὰ εἶδη τῶν ὄντων, στὰ ζῶα, στὰ φυτὰ, ἀλλὰ καὶ στὰ ἀψυχα σώματα καὶ στὰ ἴδια τὰ φυσικὰ στοιχεῖα.

Τὸ βόδι τοῦ γείτονα εἶναι μία ὑπόστασις τοῦ ἴδιου εἶδους ὅπως τὰ βόδια τῶν ἄλλων κτηνοτρόφων. Ὅλα εἶναι ὑποστάσεις καὶ κοινὴ οὐσία τους εἶναι τὸ εἶδος-βόδι (ἢ, με τὸν ἀρχαῖο τύπο, βοῦς). Τὸ ἀλογό μου, τὸ ἀλογό σου, ὅλα τὰ ἄλλα ἀλογα εἶναι ὑποστάσεις μιᾶς οὐσίας καὶ οὐσία τους εἶναι τὸ εἶδος-ἀλογό (ἵππος). Ὅλα εἶναι ομοούσιες ὑποστάσεις τοῦ εἶδους τους. Ὅμοια δηλαδὴ καὶ τοῦ εἶδους 'κύνων' εἶναι ὑποστάσεις ομοούσιες ὅλα τὰ σκυλάκια, καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Λέμε λοιπόν:¹⁰

9. Γρηγόριος Νύσσης *Επιστολὴ περὶ διαφορᾶς οὐσίας καὶ ὑποστάσεως*, §2, ΒΕΠΕΣ 69:196.14-19, 23-26 (= MPG 32:325 κε.).

10. Ἰωάννης Δαμασκηνὸς *Εἰσαγωγὴ δογμάτων στοιχειώδης*, Κεφ. Γ' *Περὶ ὁμοουσίων καὶ ἐτεροουσίων*, MPG 95:104 D.

Ομοούσια καὶ ὁμοφυῆ ... εἰσιν ὅσα ὑπὸ τὸ αὐτὸ εἶδος καὶ ὑπὸ τὴν αὐτὴν οὐσίαν εἰσίν, οἷον ὁ Πέτρος, ὁ Παῦλος καὶ οἱ λοιποὶ κατὰ μέρος ἄνθρωποι καὶ πάντες οἱ βόες καὶ πάντες οἱ κύνες καὶ τὰ λοιπὰ.

Ετεροούσια δὲ καὶ ἑτεροφυῆ ... τὰ ὑπὸ ἄλλο καὶ ἄλλο εἶδος καὶ ὑπὸ ἄλλην οὐσίαν ὄντα, οἷον ἄνθρωπος καὶ ἵππος, καὶ βοῦς καὶ κύων καὶ τὰ τοιαῦτα.

Ἔτσι διατυπώνει μεθοδικά το θέμα ο Ιωάννης Δαμασκηνός. Και για να συνεχίσουμε, μπορούμε επίσης με την ίδια διατύπωση να λέμε ότι κάθε ελαιόδεντρο είναι *υπόσταση ομοούσια* με τα άλλα ελαιόδεντρα και *ουσία* όλων είναι το είδος-*ἐλαία*'. Κι ακόμα, τα άτομα του σιδήρου ή τα μόρια του νερού είναι *ομοούσιες υποστάσεις* τού είδους τους, δηλαδή της ουσίας *σίδηρος* και της ουσίας *ὕδωρ*'.

Το σχήμα είναι αδρό και μας φαίνεται ότι περιστρέφεται σε απλά και αυτονόητα. Όμως αυτά είναι που μας συσκοτίζουν τη σκέψη, όταν παραμένουν ανεξέταστα, και γενναίο έργο των φιλοσόφων είναι ότι μας αποσαφηνίζουν τα αυτονόητα. Όσο για τους φιλοσόφους πατέρες τής Εκκλησίας, αυτοί ασφαλώς και δεν περιορίζονται στα απλά. Επεξεργάζονται συστηματικά το ένα μετά το άλλο νέα ολοένα διανοήματα, από απλά ως τα πιο σύνθετα, σε αγωνιστικό ή σε διδακτικό επίπεδο. Ας δούμε ένα παράδειγμα, συναφές θεματικά.

Μία από τις σπουδαίες αρχές που είδαμε ότι καταξιώνονται στους Τριαδικούς προσδιορισμούς, παράλληλα με την αρχή τής **ισοτιμίας** των θείων υποστάσεων,¹¹ είναι και η αναγνώριση των ατομικών διαφορών ή, ευρύτερα, η αρχή τής **ετερότητας**. Θέμα λιγότερο απλό από τα προηγούμενα. Αλλά και αυτό οι πατέρες το διαπραγματεύτηκαν, όχι μόνο σε λόγο ανασκευαστικό απέναντι σε ετερόφρονες, όπως στον Άρειο κάποτε ή στον σύγχρονό τους Ευνόμιο, αλλά και σε λόγο διδακτικό προς διαφώτιση ομοπίστων.

Για την ανασκευή των δοξασιών τού Ευνόμιου επιστρατεύεται δραστική επιχειρηματολογία. Ο Ευνόμιος δεν αποδεχόταν ότι είναι άλλο *οὐσία* και άλλο *ὑπόστασις*'. Δεν απέφευγε να μιλάει για *ὑποστάσεις* τής Θεότητας, αλλά τις εννοούσε ως διαφορετικές *ουσίες*. Και ιδιώματα που χαρακτηρίζουν τις *υποστάσεις* εκείνος τα προέβαλλε ως γνωρίσματα *οὐσίας*'. Για την αντιμετώπισή του ο Μέγας Βασίλειος,¹² όσο

11. Η αρχή τής **ισοτιμίας** αποτέλεσε καθοριστικό επιχείρημα στους αντιρρητικούς λόγους Μεγ. Βασιλείου, Θεολ. Γρηγορίου και Γρηγορίου Νύσσης προς ανασκευή τής αρειανής δοξασίας τού Ευνόμιου (άκμ. 360-65, θάν. π. 395). Αυτός εφάρμοζε και στις θείες *υποστάσεις* την ανισοβαθμία των νεοπλατωνικών «υποστάσεων» (την *ὑπαρίθμῃσιν*, λατ. *subordinatio*) και κήρυττε **υποδέεστερο** του Πατρός τον Υιό και ανόμοιο στην *ουσία*. Θεωρούσε **ουσία** τού Πατρός την «αγεννησία» και του Υιού **ουσία** τη «γέννηση».

12. Βασίλειος Καισαρείας *Κατ' Εὐνομίον*, Λόγος α', §15. MPG 29:497 κε.

και ο Θεολόγος Γρηγόριος,¹³ δεν δίστασαν να υιοθετήσουν και λέξεις από την ορολογία τού αντιπάλου. Αλλά με τα διανοήματα τους, θεμελιωμένα στους νέους ορισμούς των εννοιών 'οὐσία' και 'ὑπόστασις', έλεγξαν αβάσιμες τις νοητικές του κατασκευές. Ως Πατέρας ο Θεός είναι 'ἀγέννητος'. Και ο Υιός Θεού είναι 'γεννητός'. Δεν μπορεί όμως "ἀγεννησία" να είναι η "οὐσία" τού Θεού Πατέρα, ούτε "γέννησις" η "οὐσία" τού Υιού, όπως έλεγε ο Ευνόμιος. Εκείνος έτσι διατεινόταν αβασάνιστα, για να εμφανίσει τον Χριστό "ἀνόμοιον" κατά την ουσία και άρα κατώτερον από τον Πατέρα. Κατά την άκρως λογική ταξινόμηση των πατερικών εννοιών, η 'ἀγεννησία' δεν είναι γνώρισμα 'οὐσίας', είναι ιδιότητα τής 'ὑποστάσεως' του Θεού Πατέρα, όπως είναι και του Υιού 'ὑποστατική' επίσης ιδιότητα η 'γέννησις'.

Η Θεϊκή 'οὐσία' είναι μία υπέρτατη μορφή ύπαρξης, η κοινή και ενιαία 'μορφή τοῦ εἶναι' όλης τής Τριάδος. Αυτή η μία Θεία 'μορφή τοῦ εἶναι' νοείται υπαρκτή κατά τρεις ισότιμους και αχώριστους αλλά διακριτούς τρόπους: αυτοί είναι οι διαφορετικοί 'τρόποι ὑπάρξεως' των τριών Θείων 'ὑποστάσεων'. Η διάκρισή τους γίνεται κατά τη λογική αντιστοιχία των ξεχωριστών και ισότιμων γνωριστικών τους ιδιοτήτων, ως εξής:

Ο Πατήρ: 'ἀγέννητος γεννήτωρ'.

Ο Υιός: 'πρωαιωνίως γεννητός'.

Το Πνεῦμα: 'αἰδίως ἐκπορευτόν'.

Την ισότητα των Θείων ὑποστάσεων δεν αίρει μάλιστα η μοναδική διάκριση τιμής που απονέμεται στον Θεό Πατέρα, ότι η ὑπόστασή Του υπάρχει ως 'αἴτιον' των δύο άλλων, και αυτές είναι τα 'αἰτιατά'.¹⁴ Δεν είναι διάκριση υπεροχής, βλέπουμε όμως ότι με αυτήν αναγνωρίζεται επιπλέον εδώ και η αρχή τής **αιτιότητας**.

Για άλλη περίπτωση ο Μέγας Βασίλειος διατύπωσε το ίδιο θέμα διαφορετικά. Σε επιστολή του προς τον ευσεβή και πνευματικά συγκροτημένο αξιωματούχο Τερέντιο, με το γνωριμολεκτικό τής τυπολογίας των σχολών, αναπτύσσει τη διδασκαλία για τα 'ιδιώματα' των Θείων ὑποστάσεων κατά την αναλογία των δικών μας και πάλι ατομικών ιδιοτήτων. Η αναλογία λειτουργεί διπλά. Πρώτα τοποθετείται η σχέση 'οὐσίας-ὑποστάσεως' μεταξύ ανθρώπων κατά την αναλογία τής σχέσης 'κοινόν' προς 'ἴδιον'. –Την αναλογία δηλώνει εδώ η φράση 'ὄν λόγον ἔχει'. – Και κατόπιν γίνεται μεταφορά τής αναλογίας στο επίπεδο της Θείας Τριάδος – με τη φράση 'οὕτω κάκει':¹⁵

13. Γρηγόριος Ναζιανζηνός *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, λόγος λε' {Θεολογικός ε'}, §8. MPG 36:133 κε.

14. Βασίλειος Καισαρείας *Κατ' Εὐνομίον*, λόγος α', §20. MPG 29:497 κε.

15. Βασίλειος Καισαρείας *Επιστολή 214, Τερεντίω κόμητι*, §4. MPG 32:785 κε.

Εἰ δὲ δεῖ καὶ ἡμᾶς τὸ δοκοῦν ἡμῖν ἐν βραχεὶ εἰπεῖν, ἐκεῖνο ἐροῦμεν, ὅτι ὃν λόγον ἔχει τὸ κοινὸν πρὸς τὸ ἴδιον, τοῦτον ἔχει ἡ οὐσία πρὸς τὴν ὑπόστασιν. Ἐκαστος γὰρ ἡμῶν καὶ τῷ κοινῷ τῆς οὐσίας λόγῳ τοῦ εἶναι μετέχει καὶ τοῖς περὶ αὐτὸν ιδιώμασιν ὁ δεῖνός ἐστι καὶ ὁ δεῖνα. Οὕτω καὶ ἐκεῖ ὁ μὲν τῆς οὐσίας λόγος κοινός· οἷον ἡ ἀγαθότης, ἡ θεότης ἢ εἴ τι ἄλλο νοεῖτο· ἡ δὲ ὑπόστασις ἐν τῷ ιδιώματι τῆς πατρότητος ἢ τῆς υἱότητος ἢ τῆς ἀγιαστικῆς δυνάμεως θεωρεῖται.

Δηλαδή, ὅπως σ' εμάς, «ὅμοια καὶ ἐκεῖ», ο ὀρισμός τῆς οὐσίας εἶναι ενιαίος, 'κοινός'. Ἐτσι γιὰ κάθε υπόσταση τῆς Ἀγίας Τριάδος ἰσχύει ὡς ἐννοια ὀρισμοῦ π.χ. «**ἡ θεότητα, ἡ ἀγαθότητα** ἢ ὅ,τι ἄλλο θα μπορούσαμε νὰ νοήσουμε» κοινὸ καὶ γιὰ τὶς τρεῖς Ὑποστάσεις:

οἷον ἡ θεότης, ἡ ἀγαθότης ἢ εἴ τι ἄλλο νοεῖτο.

Ενῶ γιὰ τὴν διάκριση τῶν υποστάσεων ἡ θεώρησή μας ἐντοπίζεται στα ἰδιαίτερα γνωρίσματα, ἢ 'ιδιώματα', καθεμιάς Ὑποστάσεως, στὶς ἰδιαιτερότητές τους, που εἶναι π.χ.:

γιὰ τὸν Θεὸ Πατέρα, ἡ πατρικὴ ιδιότητα·

γιὰ τὸν Χριστό, ἡ ιδιότητα νὰ εἶναι Υἱός·

γιὰ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ἡ ἀγιαστικὴ χάρις.

Τὰ διανοήματα καὶ στὶς δύο περιπτώσεις εἶναι ἴδια. Ἡ διαφορὰ στὴ μορφή τοῦ λόγου εἶναι δείγμα τῆς ἐλευθερίας στὴ γλωσσικὴ ἐκφράση καὶ τῆς φροντίδας τοῦ Μεγ. Βασιλείου νὰ ἔχουν τὰ διανοήματά του τὴν πιο κατάλληλη διατύπωση γιὰ τὸν κάθε ἀποδέκτη, Συστατικὸ καθαρὰ ἐπικοινωνιακῆς καὶ παιδευτικῆς ευαισθησίας.

* * *

Απὸ τὴν δραστηριότητα που ἡ πατερικὴ διάνοηση ἀνέπτυξε στὴν ἀρχικὴ περίοδο τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων ἔχει διαμορφωθεί πια ἡ ἐννοιολογικὴ βάση γιὰ τὴ θεμελίωση μιᾶς σύνθεσης θεωρητικῆς, που ολοένα θὰ μπορεῖ νὰ διεκρύνεται. Στους ἐπόμενους αἰῶνες ἡ ἐξέλιξη συνεχίζεται. Νέες ἐννοιολογικὲς δομές συναρθρώνονται γύρω ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ πλέγμα διανοημάτων, που συγκροτήθηκε ἀπὸ τὶς ἐννοιες 'οὐσία' καὶ 'υπόστασις' καὶ τὴ ρυθμιστικὴ σχέση 'ὁμοουσιότητος'. Ὑπάρχει πλέον ἓνας σταθερὸς δομικὸς κανόνας. Θὰ μποροῦν ἔτσι νὰ αἰροῦνται παρανοήσεις καὶ θὰ δίνονται λύσεις σὲ προβλήματα με ἀνανεωμένες κάθε φορὰ ἐφαρμογές αὐτοῦ τοῦ κανόνα. Ἀς δεχτοῦμε λοιπόν, λόγῳ τῆς θεμελιακῆς λειτουργίας που ἐπιτελεῖ στὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ὁ κανόνας αὐτός, νὰ ονομάζεται ἐφεξῆς «ΧΡΥΣΟΣ ΚΑΝΟΝΑΣ» τῆς πατερικῆς φιλοσοφίας.

Με τὴν ἀκριβὴ ἐφαρμογὴ τοῦ Χρυσοῦ Κανόνα ἡ διάνοηση τῶν πατέρων ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο τῶν Συνόδων υποτύπωσε αὐτὴ τὴν ἐνιαία, ὅπως εἶδαμε, θεώρηση τῶν θείων οντοτήτων καὶ ὅλης τῆς κτίσης με ἀπλὸ καὶ λογικὰ διαυγὲ

τρόπο. Και είναι γεγονός ότι καμιά άλλη φιλοσοφική διδασκαλία δεν έχει να παρουσιάσει παρόμοια ολοκληρωμένη θεώρηση. Στον εξωεκκλησιαστικό χώρο της φιλοσοφίας την ίδια εποχή δέσποζαν οι παραδοσιακές διχογνωμίες των σχολών.

* * *

Στασιμότητα στην εξω-εκκλησιαστική διάνοηση

Ειδικά, ως προς τη χρήση και τη σημασία των τριών όρων που μας ενδιαφέρουν, οι φιλοσοφικές σχολές γύρω στον τέταρτο αιώνα παρέχουν εικόνα βαθείας ασυμφωνίας μεταξύ τους. Με συντομία, η κατάσταση είχε ως εξής:

Α.

Οὐσία

Ως προς τον όρο 'οὐσία', τον παλαιότερο από τους τρεις, Ακαδημαϊκοί, του Πλάτωνα οι πιστοί, και οι Περιπατητικοί, του Αριστοτέλη, διατηρούσαν αμετακίνητη μια παλαιά τους, αλλά βασική, ασυμφωνία.

© Οι ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΙ *ουσίες* γνήσιες, αληθινές, θεωρούσαν ότι είναι μόνο τα νοητά, τα αιώνια και άφθαρτα πρότυπα κάθε μορφής υπαρκτών, οι πλατωνικές *ιδέες* ή '*εἶδη*'. Καθετί που δεν εντάσσεται στον νοητό κόσμο των *ιδεών*, όλα αυτά που έχουμε στον αισθητό μας κόσμο, είναι –κατ' αυτούς– δίχως ύπαρξη πραγματική, υπάρχουν σαν θολά αντίγραφα των *ιδεών* (*ἄσθενη ἀπεικασματα*, '*μιμήματα*' των *ἰδεών*), στις οποίες και οφείλουν αυτά τη φθαρτή τους ύπαρξη, μια πρόσκαιρη απλώς *μετοχή οὐσίας*. Κάθε πλατωνική *ιδέα-ουσία* βέβαια, ως οντότητα του νοητού κόσμου, είναι πάνω από τα όντα, τα ομοιώματά της.

Οι Ακαδημαϊκοί άρα εκλάμβαναν τον όρο 'οὐσία' με την έννοια της καθολικότητας.

© Οι ΠΕΡΙΠΑΤΗΤΙΚΟΙ, αντίθετα, *ουσίες* κατά πρώτο και κύριο λόγο θεωρούσαν ότι είναι τα συγκεκριμένα υπαρκτά, τα ατομικά όντα (*ἑκαστα οὐσίαι*)· και μόνο κατά δεύτερο λόγο *ουσίες* χαρακτήριζαν όσες έννοιες στην καθολικότητά τους περικλείουν ποικιλία *γενών* και επιμέρους *ειδών* των όντων (*δεύτεραι οὐσίαι*). Με αυτή τη διάκριση βέβαια το συγκεκριμένο υπερτερεί και η καθολικότητα υποβαθμίζεται.

Άρα οι Περιπατητικοί αντέστρεφαν την πλατωνική ιεράρχηση των *ουσιών*.

• Οι ΣΤΩΙΚΟΙ εξάλλου, από τη δική τους πλευρά, διέτρεχαν τελείως διαφορετική οδό. Από την περίοδο της Αρχαίας Στοάς (4^{ος}-2^{ος} αι. π.Χ.) οι πρωτεργάτες ήδη της σχολής επέλεξαν να

απέχουν τελείως από τις θεωρητικές διχογνωμίες των παλαιότερων σχολών για την έννοια της ουσίας. Στην αντίδρασή τους προς αυτές θεωρούσαν κιόλας ουσίες τα σώματα, άποψη που εύκολα μπορούσε και να εκληφθεί ως απόρριψη των νοητών ουσιών.¹⁶

Στις διδασκαλίες τῆς Αρχαίας Στοάς ο όρος 'οὐσία' παρουσίαζε πάντως ασαφή εννοιολογικά όρια, αφού μπορούσε να σημαίνει την ὕλη, ή φυσική σύσταση, τόσο του κοσμικού σύμπαντος, όσο και των επιμέρους όντων.

Κατά τον ιδρυτή τού Στωικού τρόπου Ζήνωνα τον Κιτιέα (332-262 π.Χ.)¹⁷ η 'οὐσία' είναι αμφίσημη, γιατί, όπως έλεγε:

καλεῖται διχῶς ... οὐσία τε καὶ ὕλη ἥ τε τῶν πάντων καὶ ἡ τῶν ἐπὶ μέρους.

Κατά μαρτυρία εξάλλου τού Αλέξανδρου Αφροδισιέα, στο έργο τού Στωικού Χρύσιππου (280-204 π.Χ.) *Περὶ κράσεως*, κάποιοι σημαίνοντες Στωικοί μιλούσαν για την ψυχή ως:

Ιδίαν ὑπόστασιν ἔχουσιν, ὥσπερ καὶ τὸ δεχόμενον αὐτὴν σῶμα,¹⁸

και θεωρούσαν ότι διαχέεται σε όλο το σώμα η ψυχή, χωρίς να αλλοιώνεται η φυσική της σύσταση από την πρόσμιξη με αυτό:

δι' ὅλου τοῦ σώματος διήκειν, ἐν τῇ μίξει τῇ πρὸς αὐτὸ σῶζουσιν τὴν οἰκείαν οὐσίαν.

Η παράλληλη χρήση των δύο όρων, 'ὑπόστασις' και 'οὐσία', στο ίδιο χωρίο αποτελεί χρήσιμη ένδειξη των αλλαγών, που άρχισαν να συντελούνται στο λεξιλόγιο της Αρχαίας ήδη Στοάς, ως προς τη σχέση και τη λειτουργία των αντίστοιχων δύο εννοιών. Σημειώνουμε την παρατήρησή μας εδώ και μετά από λίγο θα επανέλθουμε στην παρακολούθηση αυτών των αλλαγών, όπως εξελίχθηκαν στη συνέχεια.

Οφείλουμε πρώτα να εξετάσουμε τη χρήση και σημασία του όρου 'οὐσία', πέρα από τις αρχαιότερες διενέξεις, στο νέο φιλοσοφικό περιβάλλον, που διαμορφώθηκε εν τω μεταξύ, με τους Νεοπλατωνικούς.

- Οι ΝΕΟΠΛΑΤΩΝΙΚΟΙ δεν στάθηκαν αδρανείς απέναντι στις παλαιές εκείνες διενέξεις. Αναζητούσαν ίσα ίσα παντού σημεία τέτοια, όπου οι διδασκαλίες των δύο κυρίως κλασικών φιλοσόφων παρουσίαζαν συμφωνία μεταξύ τους και μπορούσαν να **εναρμονίζονται**. Έτσι, από τον τρίτο μ.Χ. αιώνα ο Πορφύριος (233-305), στο Υπόμνημά του *Εἰς τὰς Αριστοτέλους*

16. Βλ. Ωριγένης *Κατὰ Κέλσον* 7.37, ΒΕΠΕΣ 10:150,38-39 (=MPG 11:1472 D): 'τοῖς ἀναιροῦσι τὰς νοητὰς οὐσίας στωικοῖς'.

17. SVF I [87], 25.2.

18. SVF II [473], 154.19 κε., ιδίως 155.24-28.

Κατηγορίας,¹⁹ 'αἰτιᾶται', όπως λέει, τον Αριστοτέλη, δηλαδή τον επικρίνει καταλογίζοντάς του ακριβώς ότι **αντέστρεψε την πλατωνική ιεράρχηση των ουσιών**, ενώ δεν παραλείπει και να αιτιολογήσει ταυτόχρονα αυτή την αντιστροφή. Απερίφραστα ο Πορφύριος δηλώνει:

... αἰτιῶμαι αὐτόν {αναφέρεται στον Αριστοτέλη} ὅτι κυριώτατα κατὰ αὐτόν καὶ μάλιστα καὶ πρώτως λεγομένων πρώτων οὐσιῶν τῶν νοητῶν οἷον τοῦ νοητοῦ θεοῦ καὶ τοῦ νοῦ καὶ, εἴπερ εἰσὶν ἰδέαι, καὶ τῶν ιδεῶν παριστάς ταύτας πρώτας οὐσίας ἔφη τὰς ἐν τοῖς αἰσθητοῖς ἀτόμους.

[Του καταλογίζω, λέει, ότι, ενώ "κυριολεκτικότερα, κατὰ την ἴδια του τη φρασεολογία, και πάνω από όλα και πρωταρχικά"²⁰ θεωρούνται πρώτες ουσίες τα νοητά, όπως, ας πούμε, ο νοητός θεός και ο νους και οι ιδέες, αν βέβαια υπάρχουν ιδέες, εκείνος αντιπαρέταξε και είπε πρώτες αυτές τις ουσίες που έχουν να κάνουν με τα αντιληπτά στην αίσθηση ατομικά όντα.]

Αλλά προχωρεί ευθύς αμέσως ο Πορφύριος στη δικαιολόγηση αυτής της ενέργειας του Αριστοτέλη. Καθώς το Υπόμνημα είναι συνταγμένο σε μορφή Ερώτησης-Απόκρισης, εισάγει ερώτηση εκ μέρους τού μαθητή:

–Πῶς γὰρ λύσεις αὐτοῦ ταύτην τὴν αἰτίαν;

[Πῶς θα τον απαλλάξεις αλήθεια από την υπαιτιότητά του γι' αυτό;]

Και ως απόκριση του δασκάλου (δική του) ο ίδιος επιφέρει:

–Ὅτι, φήσω, ἐπεὶ περὶ λέξεων σημαντικῶν ἡ πρόθεσις, αἱ δὲ λέξεις πρώτως ἐπὶ τὰ αἰσθητὰ ἐτέθησαν (ἃ γὰρ εἶδον καὶ ὧν ἤσθοντο οἱ ἄνθρωποι πρώτον ταῦτα κατωνόμασαν, δευτέρως δὲ τὰ τῇ φύσει μὲν πρώτα, αἰσθήσει δὲ δεύτερα), εἰκότως ἃ ταῖς λέξεσι πρώτα κατωνομάσθη (ἔστι δὲ τὰ αἰσθητὰ καὶ τὰ ἄτομα), πρώτας οὐσίας ἔθετο. ὥστε ὡς πρὸς τὰς σημαντικὰς λέξεις πρώται οὐσίαι αἱ ἄτομοι αἰσθηταί, ὡς δὲ πρὸς τὴν φύσιν πρώται αἱ νοηταί. πρόκειται δὲ κατὰ τὰς σημαντικὰς λέξεις τὰ γένη τῶν ὄντων διελεῖν, αἱ δὲ σημαντικαὶ πρώτως εἰσὶν τῶν αἰσθητῶν ἀτόμων οὐσιῶν.

Βαθυστόχαστα δικαιολογεί ο Πορφύριος τον Αριστοτέλη ερμηνεύοντας τη συγγραφική του πρόθεση. –Θα πω, λέει {φήσω}, θα εξηγήσει δηλαδή ως δάσκαλος, ότι:

[... επειδή η πρόθεσή του {του Αριστοτέλη} ήταν να κάνει λόγο για τις λέξεις ως σημεία νοήματος, και οι λέξεις πρωτοήρθαν σε χρήση για τα αντιληπτά στις αισθήσεις (αφού σε όσα είδαν ή αντιλήφθηκαν με τις αισθήσεις τους οι άνθρωποι, σ' αυτά πρώτα έδωσαν ονομασίες, και με ένα δεύτερο κύκλο έδωσαν και σ' αυτά που κατὰ τη φύση τους είναι πρώτα, αλλά στην αντίληψη των αισθήσεων έρχονται δεύτερα), γι' αυτό, δικαιολογημένα, τα πρώτα που κατονομάστηκαν με λέξεις (δηλαδή τα ατομικά όντα

19. Πορφύριος CAG IV.I [Busse] 91:14-17. Και αμέσως πάλι, στο ίδιο: 91:19-27.

20. Βλ. Αριστοτέλης Κατηγορίαι §5,2 11-12: 'Οὐσία δὲ ἐστὶν ἡ κυριώτατά τε καὶ πρώτως καὶ μάλιστα λεγομένη...'. Ο Πορφύριος εδώ, για να δείξει με έμφαση την αντιστροφή που έφερε ο Αριστοτέλης, αντιπαρέθεσε – ειρωνικά (;)– την ἴδια του τη διατύπωση.

και αντιληπτά στις αισθήσεις), αυτά κατέταξε ως *πρώτες ουσίες*. Επομένως, με βάση τις λέξεις ως σημεία νοήματος, πρώτες ουσίες αποτελούν τα ατομικά και αντιληπτά στις αισθήσεις, ενώ με βάση την ίδια τους τη φύση πρώτες ουσίες είναι τα νοητά.²¹

Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι και οι μετά τον Πορφύριο υπομνηματιστές υπολογίζουν ως σοβαρό ερμηνευτικό κριτήριο την *πρόθεση* ενός συγγραφέα (*intentio*). Στη συγκεκριμένη περίπτωση βέβαια η αναφορά στην *πρόθεση*, με ένδειξη κατανόησης, εξυπηρετεί και τη λογική στήριξη της *εναρμόνισης* των διδασκαλιών Πλάτωνα και Αριστοτέλη, που πρώτιστα ενδιαφέρει τον Πορφύριο ή και κάθε νεοπλατωνικό. Πάντως, οι αντιθέσεις μπορεί να γεφυρώνονται, οι παλιές διδασκαλίες για την *ουσία* να συμβιβάζονται, αλλά στην ίδια την έννοια του όρου *‘οὐσία’* η σύγχυση δεν αίρεται και οι ασυμφωνίες μεταξύ τών εκτός της Εκκλησίας φιλοσοφικών σχολών παραμένουν.

Σε καμιά από τις εναλλακτικές αυτές εκδοχές δεν χωρούσε η πατερική έννοια της *‘οὐσίας’*, που εφαρμόζεται και στη θεότητα, στην ανθρωπότητα και σε όλο το δημιουργημένο σύμπαν, το νοητό και το υλικό, όπως με κατηγορηματική διατύπωση τη συγκεκριαλαίωσε ο Ιωάννης Δαμασκηνός:²²

Οὐσία τοίνυν ἐστὶ Θεὸς καὶ πᾶν κτίσμα, εἰ καὶ ὁ Θεὸς οὐσία ἐστὶν ὑπερούσιος.

{Οὐσία εἶναι ὁ Θεὸς καὶ κάθε δημιουργημά, ἀν καὶ ὁ Θεὸς εἶναι βέβαια οὐσία ὑπερούσια}.

β.

ὑπόστασις

Ο όρος *‘ὑπόστασις’* δεν ανήκει στις πρεσβυγενείς σχολές. Δεν υπάρχει στον Πλάτωνα και ως τεχνικός όρος δεν προήλθε, όπως πολλοί νομίζουν, από τον Αριστοτέλη. Πρώτοι που τον αξιοποίησαν στη φιλοσοφική ορολογία –το είδαμε ήδη– φαίνεται ότι είναι οι Στωικοί.

Όπως παρατηρήσαμε λίγο πριν, την αρχική αμφισημία του όρου *‘οὐσία’* στην αρχαία περίοδο της Στοάς, ακολούθησε προς τα τέλη του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα μια φάση παράλληλης χρήσης των όρων *‘ὑπόστασις’* και *‘οὐσία’*, με ελαφρώς διαφορετική απόχρωση στη σημασία τους. *Υπόσταση*, στον λόγο για την *ψυχή*, μπορούμε να πούμε ότι σχεδόν υποδήλωνε *ύπαρξη* της ψυχής *αυτοτελή*, ενώ *οὐσία* φαίνεται να μη σήμαινε παρά τη *φυσική* της *σύσταση*. Διαφαίνεται άρα μια σταδιακή απομείωση της κεκτημένης σημασίας του όρου *‘οὐσία’*, που οι στωικοί άρχιζαν να περιορίζουν τη χρήση του εκφεύγοντας έτσι την εμπλοκή

21. Πβ. και πιο πάνω, στο ίδιο (91:6-12), ταυτόσημη διατύπωση της *πρόθεσης* του Αριστοτέλη, ανεξάρτητα και πριν ακόμα από την επίκριση (αιτίαση).

22. Ιωάννης Δαμασκηνός *Κεφάλαια φιλοσοφικά* {*Διαλεκτική*}, MPG 94:537B.

σε παραδοσιακές αντιγνώμεις, ενώ παράλληλα προωθούσαν τον όρο 'ὑπόστασις', σχετικά νεόκοπο, για να δηλώνει περίπου ό,τι από έθος θα σήμαινε ο όρος 'οὐσία'.

Εν τω μεταξύ, στα πλαίσια της ίδιας εξέλιξης, ο φιλόσοφος της Μέσης Στοάς 2^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ.) Ποσειδώνιος από την Απάμεια (π135-π51/50 π.Χ.) χρησιμοποιεί τη στωική έκφραση 'καθ' ὑπόστασιν', σε αντιθετική συζυγία με την επίσης στωική έκφραση 'κατ' ἐπίνοιαν',²³ και με αυτό το φραστικό δίπολο αποδίδει τη διάκριση μεταξύ πραγματικά υπαρκτού και θεωρητικά αντιληπτού. Στην ορολογία των στωικών 'ἐπίνοια', κατά τον ιατρό Γαληνό (129-199 μ.Χ.),²⁴ είναι 'ἐναποκειμένη νόησις' – ένα αποταμιευμένο διανόημα. Ας σημειωθεί ότι τους όρους αυτής της διάκρισης θα χρησιμοποιήσει αργότερα ο αρειανόφρονας Ευνόμιος. Και στη συνέχεια, κατά την ανασκευή των ισχυρισμών εκείνου, ο Μέγας Βασίλειος²⁵ θα προβεί σε πλήρη αποσαφήνιση της σημασίας του όρου 'ἐπίνοια', σε συνδυασμό και πάλι με τη σημασία του όρου 'ὑπόστασις'. Αυτό ασφαλώς συνέβαλε στον ακριβέστερο τελικά προσδιορισμό και του όρου 'ὑπόστασις'.

Οι επιλογές των Στωικών εύρισκαν, ως φαίνεται, απήχηση πλατύτερα και ήδη τον τέταρτο χριστιανικό αιώνα ήταν πια σε κοινή χρήση ο όρος 'ὑπόστασις' ως ταυτόσημος σχεδόν με τον όρο 'οὐσία'. Έτεινε μάλιστα να τον παραμερίσει, με την προφανή ακριβώς αιτιολογία ότι μεταξύ των «νεότερων» φιλοσόφων υπήρχαν διαφωνίες για τη σημασία αυτού του όρου. Η μαρτυρία τού ιστορικού τής εποχής Σωκράτη τού Σχολαστικού (π 380-444) έχει επιβεβαιωτική αξία. Σχετικά με τη χρήση τού όρου 'ὑπόστασις' ο ιστορικός παρατηρεί:²⁶

Ἰστέον μέντοι ὅτι εἰ καὶ οἱ παλαιοὶ φιλόσοφοι τὴν λέξιν παρέλιπον, ἀλλ' ὅμως οἱ νεώτεροι τῶν φιλοσόφων συνεχῶς ἀντὶ τῆς οὐσίας τῇ λέξει τῆς ὑποστά σως ἀπεχρήσαντο.

Και ως προς τον όρο 'οὐσία' υπενθυμίζει προηγούμενη δική του παρατήρηση:

Οὐσίας δὲ τὸν ὄρον, ὡς ἔφαμεν, διαφόρως ἀποδεδώκασιν.

Η επίδραση των Στωικών στις σημασιολογικές διαφοροποιήσεις των όρων 'οὐσία' και 'ὑπόστασις', οι οποίες αποτέλεσαν πιθανότατα υπολογίσιμο προηγούμενο και για τον χειρισμό τους από τους πατέρες των συνόδων, υποτιμάται στις μελέτες – αφειδώς γίνεται λόγος για επίδραση, αόριστα, νεοπλατωνική. Αναφέρεται μάλιστα πρώτος χρήστης τού όρου 'ὑπόστασις' ο Νεοπυθαγόρειος φιλόσοφος των μέσων τού

23. Ποσειδώνιος (Περὶ μετεώρων 3): Διογ. Λαέρτιος 7.135.

24. SVF II [89] 29-30.

25. Βασίλειος Καισαρείας Κατ' Εὐνομίον, Λογος α', §§5-8. MPG 29:427 κε.

26. Σωκράτης Ἐκκλησιαστική Ἱστορία 3.7, MPG 67:396B.

Ο

1^{ου} μ.Χ. αιώνα Μοδεράτος ο εκ Γάδης, κατά μία μαρτυρία τού Σιμπλίκιου.²⁷ Στην πραγματικότητα οι Νεοπλατωνικοί από το στωικό λεξιλόγιο, μαζί με πολλά άλλα, παρέλαβαν και τον όρο 'ὑπόστασις' για τη δική τους (πλωτίνηια) θεωρία των τριῶν υποστάσεων, της οποίας πρόδρομος υπήρξε απλῶς ο Μοδεράτος. Στη νεοπλατωνική φιλοσοφία πάντως δεν υπᾶρχει ακριβής διάκριση σημασίας μεταξύ των όρων 'ὑπόστασις' και 'οὐσία'. Και, το κυριότερο, οι Νεοπλατωνικοί δεν αναγνώριζαν υποστάσεις **ισότιμες**, αλλά κατά κανόνα ανισοβάθμιες, δηλαδή, σε μια κλίμακα (τριῶν) υποστάσεων, ἔθεταν κάθε επόμενη υποδεέστερη από την προηγούμενή της.

Υ.

ὁμοούσιος

Τέλος, για τον όρο 'ὁμοούσιος' θα χρειαστεί να στραφούμε σε περιβάλλον εκτός φιλοσοφίας. Οι παλαιές σχολές δεν φαίνεται να χρειάστηκαν τον όρο, ενώ και η σπάνια χρήση του από τους νεοπλατωνικούς, όπως ήδη από τον Πλωτίνο (205-269/70 μ.Χ.), δεν προϋποθέτει συστηματική ένταξή του στο τεχνικό λεξιλόγιο της σχολής.

Η μοναδική παρουσία τού όρου 'ὁμοούσιον' σε πλωτινικό κείμενο διατηρείται ως κοινόλεκτος ιδιωματισμός,²⁸ για να διατυπωθεί μια σύγκριση μεταξύ δύο συστατικών στοιχείων τής (κατά Πλάτωνα) τριμερούς ψυχής: του "θυμικοῦ" και του "ἐπιθυμητικοῦ" (όπου το θυμικὸν ἵχνος θεωρεῖται **ὁμοούσιον** προς το ἐπιθυμητικὸν ἵχνος): χαρακτηρίζονται "ὁμοούσια", χωρίς καμιά κριτική διασάφηση για τους όρους που χρησιμοποιεί και τις σημασίες τους ο πάντοτε κριτικότερος Πλωτίνος. Έτσι, το μόνο που με βεβαιότητα μαρτυρεῖται είναι ότι η λέξη **ὁμοούσιον** ήταν οικεία ήδη στον δημιουργό τής νεοϊδρυμένης σχολής.

Ὁμοούσιος είναι λέξη σύνθετη (ὁμός [αρχικά επίθ., πβ. επίρρ. ὁμοῦ] + οὐσία) και δεν δηλώνει ἄλλο από μια σχέση, κατά την οποία κάτι είναι <ὁμοιο στην οὐσία> με κάτι ἄλλο. Φυσικά, το νόημα που μπορεί να έχει η σύνθετη αυτή λέξη ποικίλλει, ανάλογα με τη σημασία που θα δοθεί στο δεύτερο συνθετικό της, τον όρο οὐσία. Και είδαμε ότι το φιλοσοφικό λεξιλόγιο των σχολῶν παρουσίαζε πολυσημία και ρευστότητα στους όρους <οὐσία> και <ὑπόστασις> κατά τους προηγούμενους χριστιανικούς αιώνες.

Συγκεχυμένα χρησιμοποιούσαν αυτούς τους όρους πρώτα διδάσκαλοι εκτός Χριστιανισμού και οι λεγόμενοι «Γνωστικοί».

27. Σιμπλίκιος Ὑπόμνημα στα Φυσικά 230.31 κε.

28. Πλωτίνος Ἐννεάδες 4.4:28.56-59.

Ελληνομαθείς λόγιοι από κάθε προέλευση, προσήλυτοι στον χριστιανισμό ή συνεπαρμένοι απλώς από την αύρα τής λυτρωτικής επαγγελίας του, αλλά συνεχιστές οι ίδιοι και άλλων παραδόσεων, με οικειότητα πολλές φορές άκριτη χειρίζονταν όρους από το φιλοσοφικά πλουτισμένο ελληνικό λεξιλόγιο σε κείμενά τους, όπου διατύπωναν τις διδασκαλίες τους.²⁹ Και χειρίζονταν βέβαια τους όρους όχι με τρόπο μονοσήμαντο. Νοηματοδοτούσαν τις λέξεις ποικιλότροπα, κατά την αγωγή και τη μόρφωση που καθένας ή κάθε ομάδα είχε λάβει και σε στενή συναρμογή με τις ιδιαίτερές τους προτιμήσεις, τις κάθε είδους <αίρέσεις> τους³⁰. – φιλοσοφικές ή άλλες.

Ιδιαίχουσα θέση κατέχει ανάμεσά τους η γνωστή πλειάδα συγγραφέων που προσδιορίζονται --ή αυτοσυνιστώνται-- ως <Γνωστικοί> και ήδη τον 2^ο μ.Χ. αιώνα δίδασκαν εναλλακτικές εκδοχές των Γραφών με παράτολμες προεκτάσεις μεταφυτευμένες από πηγές μυθολογικών ή αστρολογικών παραδόσεων που τους ήταν προσφιλείς.

Χρήση της λέξης <όμοούσιος> μαρτυρείται για πρώτη φορά σε κείμενα που διασώζουν διδασκαλίες Γνωστικών,³¹ συγκεκριμένα:

- των Ναασσηνών ή <οφιτών>,³²
- των Περατών (Ευφράτη, Κέβητα),³³
- του Βασιλείδη (ακμή περί το 125),³⁴
- του Βαλεντίνου (θάν. 160)³⁵.
- και των μαθητών του, Ηρακλέωνα (τέλ. 2^{ου} αι.)³⁶ και Πτολεμαίου³⁷.

Τον ίδιο αιώνα έχει αρχίσει άλλωστε ο σχηματισμός σειράς από άλλα σύνθετα με τη λέξη <οὐσία>, όπως <μονοούσιον>,

29. Υπάρχει πληθώρα ειδικών όρων σε τέτοια έργα, αλλά η χρήση τους, όπως θα δούμε, λειτουργεί χωρίς δεσμεύσεις σε καθορισμένα λογικά κριτήρια.

30. Αρχικά <αίρέσεις>, (κατά το <αίρουμαι>: προτιμώ, επιλέγω).ονομάζονταν οι κάθε είδους κατευθύνσεις ζωής που είχε κάποιος τη δυνατότητα να επιλέξει, όχι μόνο οι θρησκευτικές, αλλά και φιλοσοφικές, λογοτεχνικές, καλλιτεχνικές, ακόμα και επαγγελματικές, όπως ήταν π.χ. οι διάφορες μέθοδοι στην ιατρική, που διακρίνονταν ως <έμπειρική αίρεσις>, <μεθοδική αίρεσις>, <δογματική αίρεσις>. - Ο Χριστιανισμός ήταν για τον πιστό η <άριστη αίρεσις> (Κλήμης Αλεξ. Στρωματείς 7.15, MPG 9:28 B).

31. Βλ. και OEHLER [(1969) 2000], σελ. 54.

32. Ἰππόλυτος Ἐλεγχος κατά πασῶν αἵρέσεων 5.8, ΒΕΠΕΣ 5:253.15-17 (=MPG 16: 31.542 C).

33. Ἰππόλυτος Ἐλεγχος κτλ. 5.17, ΒΕΠΕΣ 5:269.19 (=MPG 16:3178 A B).

34. Κλήμης Αλεξ. Στρωματείς 2.16, ΒΕΠΕΣ 7:33433-38 (MPG 8:1021 C)

35. Κλήμης Αλεξ. Στρωματείς, στο ίδιο, και 4.13, ΒΕΠΕΣ 8.81 (MPG 8:1300 A).

36. Ωριγένης Ὑπόμνημα εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην 13.25 και 20.20, MPG 14:441 A, και 617A.

37. Ἐπιφάνιος Κύπρου Πανάριον (I.ii) 33.7, MPG 41:568 B.

στο εξωκανονικό πρωτοευαγγέλιο του Ιακώβου (6, 3), ή ακόμα «*ὁμοιούσιον*», «*συνούσιος*», «*ἀμαούσιον*», «*ταύτοούσιον*», «*έτεροούσιος*» σε άλλα κείμενα.³⁸ Και μόνη προϋπόθεση για να αντιληφθούμε τι ακριβώς σημαίνουν αυτά τα σύνθετα θα ήταν να γνωρίζουμε από αυτούς που τα χρησιμοποιούν, πώς εννοεί ο καθένας τη βασική λέξη <οὐσία>. Αλλά είδαμε ότι εκείνη την εποχή ακόμα καμιά από τις σημασίες αυτής της πολύσημης λέξης δεν χωρούσε το εννοιολογικό περιεχόμενο που κατόπιν της έδωσαν οι πατέρες.

Έπειτα, η ίδια η λέξη <ὁμοούσιος>, ανεξάρτητα και από την ετυμολογία της, εφαρμόζεται από τους Γνωστικούς ακριβώς για να διαιρεί τα υποτιθέμενα διάφορα και ανόμοια "γένη" ανθρώπων. Επομένως, μπορούμε τουλάχιστον να θεωρήσουμε βέβαιο ότι η λέξη <ὁμοούσιος> στα Γνωστικά κείμενα νοείται κατά τρόπο μη συμβατό με την ορολογία που χρησιμοποιήσαν οι πατέρες στο Σύμβολο της πίστεως.³⁹

Οι περισσότερες πηγές που έχουμε για διδασκαλίες «Γνωστικών» είναι έργα που κρίνουν αυτές τις διδασκαλίες και τις αντικρούουν. Η λέξη 'ὁμοούσιος', μέσω αυτής της αντιρρητικής λογογραφίας αρχικά, έγινε ευρύτερα γνωστή και επεκτάθηκε στα εξηγητικά κείμενα κάποιων παλαιών εκκλησιαστικών συγγραφέων. Στις αποφάσεις των συνόδων η λέξη 'ὁμοούσιος' κρίθηκε κατάλληλη ως όρος που θα δήλωνε τη σχέση μεταξύ των θείων 'υποστάσεων'. Αλλά φυσικά, προϋπόθεση γι' αυτό υπήρξε ο προσδιορισμός τής έννοιας της 'οὐσίας' από τους πατέρες.

* * *

38. Βλ. LAMPE [196.1], αντίστοιχα λήμματα.

39. Σε «Γνωστικές» διδασκαλίες, κατά πλήρη αντίθεση προς τις θεμελιώδεις αρχές του Χριστιανισμού, γίνεται διαχωρισμός των ανθρώπων σε <γένος πνευματικόν> και <γένος ψυχικόν>: το πρώτο χαρακτηρίζεται «*ὁμοούσιον τῷ Θεῷ*» ή «*ὁμοούσιον τῇ μητρὶ Ἀχαμῶθ*», ενώ σε ένα ακόμα τρίτο γένος δίνεται ο χαρακτηρισμός «*ὁμοούσιον τῷ διαβόλῳ*» (!!)- «Ἀχαμῶθ» είναι η μυθική ονομασία τής κορυφαίας κοσμολογικής μορφής στη μυθολογία των «Γνωστικών» αυτής της ομάδας. - Ιδέες όπως αυτές υποδηλώνουν ότι στη διάνοια των υποστηρικτών τους, αν πίσω από τον όρο «ὁμοούσιος» υπήρχε κάποια έννοια «οὐσίας», θα ήταν μια έννοια εξαιρετικά συγκεκριμένη. Είναι καταφανές εξάλλου ότι στις διδασκαλίες αυτές η εφαρμογή τής σχέσης «ὁμοουσιότητα» με κανένα τρόπο δεν υπακούει σε κριτήρια λογικά. Όλα μαρτυρούν πόση εκλογίκευση χρειαζόταν ακόμη σε θεωρίες όπως αυτές, ώστε να έχουν θέση στον πνευματικό κόσμο των χριστιανών. Αλλά και πόσος εξανθρωπισμός! Γιατί στο βάθος, αυτά που διαγγέλλουν ακούγονται σαν συμβολικά προμηνύματα αντι-ανθρωπικών φυλετικών θεωριών.

Οι πρωτοπόροι και δημιουργοί

Δεν θα πρέπει βέβαια να νομιστεί ότι αυτό το δημιουργικό αποτέλεσμα επιβλήθηκε ως κανόνας από την πρώτη στιγμή τής εμφάνισής του ούτε ότι εκπήγασε έτοιμο από κάποια διάνοια. Πέρα από την επίνευση της θεοπνευστίας, η προσοχή μας αξίζει να σταθεί στον διανοητικό μόχθο των πατέρων. Κι αν θέλουμε να προσδιορίσουμε συγκεκριμένα την πατρότητα τού έργου, στην εναρκτήρια φάση του, όλα δείχνουν προς τη φιλόσοφη τριάδα των Μεγάλων πατέρων τής Καππαδοκίας, τον Βασίλειο και τους δύο Γρηγορίους. Αλλά και σ' αυτούς η οριστική διαμόρφωση και προς τα έξω μετάδοση του κανόνα απαίτησε χρόνο.

Ο **Μέγας Βασίλειος** (330-379) είναι αυτός που είχε την πρωτοβουλία της προσπάθειας. Πάντα εμπνεόταν από το αγωνιστικό παράδειγμα του Μεγάλου Αθανασίου, του πρωτοστάτη στην Πρώτη Οικουμενική Σύνοδο του 325 στη Νίκαια.

Ο **Αθανάσιος Αλεξανδρείας** (295-373), ο Μέγας πρόμαχος της Νικαίας, για πολλά χρόνια ακόμα μετά τη λήξη τής Συνόδου υπερασπιζόταν σθεναρά και με συνέπεια τις ειλημμένες αποφάσεις της και προπάντων το «όμοούσιον», όσο δεν το υποστήριξε μέχρι τέλους ούτε ο επίσκοπος της Κόρδοβας Όσιος, που φέρεται ότι πρώτος το εισηγήθηκε στη Σύνοδο.

Για την Εκκλησία ο Αθανάσιος είναι οικουμενική μορφή στυλοβάτη και ομολογητή. Όλοι οι πατέρες τίμησαν τους αγώνες του, ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός μάλιστα του αφιέρωσε και *Ἐγκώμιον*. Ήταν γνωστό ότι ο Αθανάσιος ελάχιστα υπολόγισε τα *ἔγκυκλια* φιλοσοφικά εφόδια.⁴⁰ Άλλος είναι ο πνευματικός χώρος όπου διακρίθηκε. Μετά από άσκηση στη φιλοσοφία τής πράξης πλούτισε την πνευματικότητα της Εκκλησίας με πρότυπα και εμπειρίες από την προσωπική συμμετοχή και άσκησή του στον μοναχισμό. Στη θεωρητική του διδασκαλία ο Αθανάσιος ακολούθησε την κοινή γλωσσική συνήθεια. Χρησιμοποιούσε οικείες φιλοσοφικές εκφράσεις χωρίς αυστηρότητα⁴¹ και, κατά τον τρόπο των στωικών, θεωρούσε τους όρους *οὐσία* και *ὑπόστασις* ταυτόσημους, όπως θα δηλώσει ρητά το 363 σε κείμενό του:⁴²

40. Κατά τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν Μέγαν Αθανάσιον*, §6, <ὀλίγα τῶν ἐγκυκλίων φιλοσοφίας>, βλ. ΒΕΠΕΣ 30:12 και σημ. 1. (=MPG 35:1081 κε.)

41. Βλ. ΒΕΠΕΣ 30:23 και σημ. 5.

42. Αθανάσιος Αλεξανδρείας *Τόμος πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς* §6, M PG 26:801C.- Για τις χρονολογήσεις των κειμένων βλ. ΒΕΠΕΣ 30:22.

ὑπόστασιν λέγομεν ἡγούμενοι ταὐτὸν εἶναι ὑπόστασιν καὶ οὐσίαν.

Και αργότερα, σε *Επιστολή* τού έτους 369, πιο εμφαντικά:⁴³

ἡ ὑπόστασις οὐσία ἐστὶ, καὶ οὐδὲν ἄλλο σημαινόμενον ἔχει ἢ αὐτὸ τὸ ὄν' ... ἡ γὰρ ὑπόστασις καὶ ἡ οὐσία ὕπαρξις ἐστίν.

Όταν ο Βασίλειος επέστρεψε στην Καισάρεια με την πλούσια φιλοσοφική του σκευή από την Αθήνα (περ. 355) και με την παρακίνηση του θαυμασμού του για τον Αθανάσιο, έθεσε ως άμεσο μέλημά του να διευκρινήσει την ακριβή σημασία τού όρου 'όμοούσιος' και την ορθή έννοια με την οποία θα έπρεπε ο όρος να χρησιμοποιείται. Γι' αυτόν το σκοπό προφανώς απευθύνθηκε στον **Απολινάριο** (310-390), λαϊκόν τότε και έγκριτο ιεροδιδάσκαλο της Λαοδικείας, όταν ακόμα δεν είχε δώσει δείγματα της κατοπινής του αίρεσης, και του ζήτησε τα φώτα του.⁴⁴ Από τότε θα πρέπει να άρχισε μια περίοδος αναζητήσεων του Βασιλείου, που έμελλε να έχει μακρά διάρκεια.⁴⁵ Οι αναζητήσεις αυτές, που είχαν στόχο τη διακρίβωση της έννοιας του 'όμοουσίου', τού κατέδειξαν λογικά την ανάγκη –αυτήν υποδηλώνει και το αίτημά του προς τον Απολινάριο– να διαλυθεί πρώτα μια εννοιολογική σύγχυση, προφανώς η σύγχυση γύρω από τις έννοιες 'οὐσία' και 'ὑπόστασις', και να καθοριστεί η σχέση τους.

Σε έργα τής πρώιμης συγγραφικής περιόδου του, όπως είναι οι αντιρρητικοί του *Λόγοι κατ' Εὐνομίου* (γύρω στο 364), ο Βασίλειος δεν σπεύδει να εγκαταλείψει την κοινή γλωσσική συνήθεια της εποχής και χρησιμοποιεί τους όρους 'οὐσία' και 'ὑπόστασις' σχεδόν ως ταυτόσημους, κατά τον τρόπο των στωικών, όπως ο Αθανάσιος.

Σε κείμενα της ωριμότητας, όπως η πραγματεία *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* (έργο του 375), αρχίζουν να γίνονται εμφανείς οι καρποί των διερευνήσεών του.⁴⁶ Στο κεφάλαιο 18, παρ. 44, αυτού του κειμένου έξαφνα διαβάζουμε:

Εἷς θεὸς καὶ πατήρ καὶ εἷς μονογενὴς υἱὸς καὶ ἐν πνεῦμα ἁγίον. Ἐκάστην τῶν ὑποστάσεων μοναχῶς ἐξαγγέλλομεν.

43. Αθανάσιος Ἀλεξανδρείας *Επιστολή* πρὸς τοὺς ἐν Ἀφρικῇ ἐπισκόπους §4, MPG 26:1036 B.

44. Βασίλειος Καισαρείας *Επιστολή* 361 *Απολιναρίῳ*, MPG 32:1110: <Ἐπειτα μέντοι καὶ περὶ αὐτοῦ τοῦ ὁμοουσίου {...} διαλαβεῖν ἡμῖν πλατύτερον βουλήθητι, τίνα ἔννοιαν ἔχειν καὶ πῶς ἂν ὠγιῶς λέγοιτο ...>.

45. Ὑστερα ἀπὸ εικοσιπέντε χρόνια κάποιοι θυμῆθηκαν κακόβουλα γι' αὐτή την ἐπιστολή να καταλογίσουν στον Βασίλειο ροπή πρὸς τις ἀπόψεις τοῦ Απολιναρίου! Βλ. Βασίλειος Καισαρείας *Επιστολή* 224, *Γενεθλίῳ* πρεσβυτέρῳ, §2, MPG 32:833: <ἐπιστολὴν περιφέρουσι τὴν λοιπὸν πρὸ κε ἐτῶν γράφεισαν αὐτῷ {Απολιναρίῳ}, παρὰ λαϊκοῦ πρὸς λαϊκόν>. Ο Απολινάριος εξέθεσε την αίρεσή του μετὰ το 360, ὡς ἐπίσκοπος Λαοδικείας.

46. Βασίλειος Καισαρείας *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, πρὸς Ἀμφιλόχιον, MPG 32:68-217

Και στο ίδιο κεφάλαιο, παρ. 45, του ίδιου έργου:

Θεὸν γὰρ ἐκ θεοῦ προσκυνοῦντες καὶ τὸ **ιδιάζον τῶν ὑποστάσεων** ὁμολογοῦμεν καὶ μένομεν ἐπὶ τῆς μοναρχίας' ... ὥστε κατὰ μὲν **τὴν ιδιότητα τῶν προσώπων** εἷς καὶ εἷς, κατὰ δὲ **τὸ κοινόν τῆς φύσεως** ἐν οἱ ἀμφότεροι.

Υπογραμμίζουμε σ' αυτά τα κείμενα εκφραστικούς τρόπους που τους είδαμε σε προηγούμενα παραθέματα να πλαισιώνουν τελικά τον Χρυσό Κανόνα.

Σημειώνουμε ακόμα και εκφράσεις όπως: 'τὴν οἶονει **μορφὴν**' (παρ 45) και 'τοῦ **τρόπου τῆς ὑπάρξεως**' (παρ. 46). Η λέξη 'μορφὴ', αλλά και η λέξη 'φύσις', όπως εδώ στη φράση 'τὸ κοινόν τῆς φύσεως', αρκετά νωρίς χρησιμοποιήθηκαν και με τον καιρό θα περάσουν σε κανονική χρήση ως εναλλακτικοί ὅροι, ὅχι ἀγνωστοι και στη γλώσσα τῆς Γραφῆς, ἀντὶ του αὐστηρά τεχνικοῦ ὅρου 'οὐσία'. Και η ἐκφραση '**τρόπος τῆς ὑπάρξεως**' θα επικρατήσῃ ὡς ἐπίσημη ἐπεξηγήση τῆς ἐννοίας που δηλώνεται με τους ὅρους **ὑπόστασις**, '**πρόσωπον**', **ἄτομον**. Πριν ἀπὸ αὐτό, στο κεφ. 17, παρ.41, του ίδιου έργου, ο Βασίλειος ἀναλύει τὴν ἐννοία τῆς 'οὐσίας' σε υπάλληλα γένη και εἶδη κατὰ τὴ λογικὴ κλίμακα, μέχρι τα 'καθ' ἑκάστον' πρόσωπα. Εἶναι σαν να ποροετοιμάζει ἔτσι τα ἐννοιολογικὰ πλαίσια για τὴν πλήρη διατύπωση του Χρυσοῦ Κανόνα. Αὐτὴ ὁμως θα γίνῃ σε ἐπόμενες, πιο κατάλληλες περιστάσεις.

Σε *Επιστολές* τῆς ἀρχιερατικῆς του κυρίως περιόδου θα ἔχει ο Βασίλειος επανειλημμένες ευκαιρίες να διατυπώσῃ ἐπιτέλους ἀπερίφραστα και σε ἀρτία μορφὴ τὸ διανόημα του Κανόνα. Γιατί σ' αὐτές εἶχε τὴν ευχέρεια να κάνει ἀπευθείας χρήση και των αὐστηρά τεχνικῶν ὀρων 'οὐσία', **ὑπόστασις**, **ὁμοούσιος**>. Αὐτὸ συγκεκριμένα ἰσχύει, ὅταν τα κείμενά του δὲν προορίζονται για τὴν ευρύτερη δημοσιότητα, ἀλλὰ για τους μοναχοὺς που ἔχει ὑπὸ τὴν ἀμεση ευθύνη του,⁴⁷ ἢ για τὸν ἐμπιστο φίλο του Ἀμφιλόχιο Ἰκονίου,⁴⁸ που ἐκτός ἀπὸ σειρά *Επιστολῶν*, ο Βασίλειος ἔγραψε πρὸς χάρη του τὴν πραγματεία *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*. ἢ ἀκόμα ὅταν ἐξηγεί σε κάποιον τὸ Σύμβολο τῆς Νικαίας και τὸν προτρέπει να το συναποδεχθεῖ⁴⁹. – για να ἀναφερθούμε μόνο σε ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα.

Στα ὄψιμα αὐτὰ κείμενα συναντοῦμε πράγματι αὐτούσιους πια τους τεχνικοὺς ὀρους τοῦ Κανόνα και παρατηρούμε ὅτι ὅλο και πιο ἐμφαντικὰ τονίζεται σ' αὐτὰ ἡ διαφορὰ των

47. Βασίλειος Καισαρείας *Επιστολὴ* 226, *Τοῖς ὑφ' ἑαυτὸν ἀσκηταῖς*, MPG 32:841.

48. Βασίλειος Καισαρείας *Επιστολὴ* 236, *Ἀμφιλόχιω* §6, MPG 32:876 κε.

49. Βασίλειος Καισαρείας *Επιστολὴ* 125, *Ἀντίγραφον ὁμολογίας πίστεως*, MPG 32:545.

εννοιών ‘οὐσία’ και ‘ὑπόστασις’ και η αναγκαιότητα της διάκρισης μεταξύ τους (Επιστολή 236, παρ. 6):

Οὐσία δὲ καὶ ὑπόστασις ταύτην ἔχει τὴν διαφορὰν, ἣν ἔχει τὸ κοινὸν πρὸς τὸ καθ’ ἕκαστον ὅιον ὡς ἔχει τὸ ζῶον {ενν. το εἶδος ‘ζῶον’} πρὸς τὸν δεινὰ ἄνθρωπον

ενώ προβλέπονται και τα άτοπα που γεννά η ταύτισή των δύο όρων (στο ίδιο, παρ. 6):

Οἱ δὲ ταῦτόν λέγοντες οὐσίαν καὶ ὑπόστασιν, ἀναγκάζονται πρόσωπα μόνον ὁμολογεῖν διάφορα καὶ εὐρίσκονται μὴ φεύγοντες τὸ Σαββελίου κακόν. {Ἦταν αἵρεση που δεχόταν ειδικὰ το τριπρόσωπο της Θεότητος και συσκοτίζε την ενότητα της θείας ουσίας}

Τελικά μάλιστα, όπως στον σχολιασμό τού Συμβόλου τής Νικαίας, η γλώσσα του Βασιλείου γίνεται πιο επιτακτική και η διατύπωση απόλυτα ακριβής (Επιστ. 125, παρ. 1):

Οὐ γὰρ ταῦτόν εἶπον ἐκεῖ (δηλ. οἱ πατέρες τῆς Συνόδου) ‘οὐσίαν’ καὶ ‘ὑπόστασιν’. Εἰ γὰρ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐδήλουν ἔννοιαν αἱ φωναί, τίς χρεια ἦν ἐκατέρων; Δεῖ τοίνυν ὁμολογεῖν ὁμοούσιον τὸν Υἱὸν τῷ Πατρί, καθὼς γέγραπται. Ὁμολογεῖν δὲ ἐν ἰδίᾳ μὲν ὑποστάσει τὸν Πατέρα, ἐν ἰδίᾳ δὲ τὸν Υἱόν, καὶ ἐν ἰδίᾳ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον.

Ο Βασίλειος έφερε λοιπόν το κύριο βάρος αυτής της αναζήτησης, που η τελική φάση της κατέληξε σε διαμετρική απομάκρυνση από την αρχική κατάσταση: Έτσι, ενώ οι όροι ‘οὐσία’ και ‘ὑπόστασις’ μπορούσε κάποτε και να ταυτίζονται, επιτακτική θεωρείται τώρα η ανάγκη να διακρίνονται.

Στο ενδιάμεσο μακρό διάστημα, εκτός από τις εγγενείς ερευνητικές δυσκολίες που ο Βασίλειος είχε να ξεπεράσει, χρειάστηκε ακόμα, για την αποτροπή κάθε περιττής όξυνσης στη δημόσια επικοινωνία, να ελαχιστοποιεί τη χρήση των πιο επίμαχων εκφράσεων, ‘ὁμοούσιον’, ‘οὐσία’, ‘ὑπόστασις’. Γιατί αυτές οι εκφράσεις αποτελούσαν μόνιμο σκάνδαλο για τους ακριβολόγους και έδιναν αφορμή για αιτιάσεις από αντίζηλους ή αντιφρονούντες.

Εν τω μεταξύ, μία γενιά μετά τον Μέγα Αθανάσιο, μέσα από αναταραχές και αντιγνωμίες, ο Χρυσός Κανόνας αποδεικνυε τη δραστικότητα του ως όργανο ελέγχου ποικίλων παρερμηνειών και διάλυσης παρανοήσεων.

Συμπαράστατες και συνεχιστές αμφότεροι τού Βασιλείου, ο **Γρηγόριος Ναζιανζηνός** (329-389) και ο **Γρηγόριος Νύσσης** (π. 335-394), που διακρίθηκαν το 381 ως προεξάρχοντα μέλη τής Δεύτερης Οικουμενικής Συνόδου στην Κωνσταντινούπολη, αξιοποίησαν με συνέπεια το έργο εκείνου. Στα κείμενά τους ο Χρυσός Κανόνας λειτουργεί πλέον ως θεμέλιο καὶ είναι σε

χρήση οι τεχνικοί όροι που καθιερώθηκαν για τη διατύπωσή του μαζί με κάποιους από τους αναγνωρισμένους εναλλακτικούς όρους.

Ξεχωριστό δείγμα από το έργο του Ναζιανζηνού, πλάι στους περισπούδαστους Θεολογικούς Λόγους, είναι ο Λόγος του *Περὶ δόγματος*⁵⁰ με τα διαυγή νοήματα και το έντονα προσωπικό ύφος του “θεολόγου”, όπως (παρ.6):

Χρῆ τοίνυν καὶ τὸν ἕνα θεὸν τηρεῖν καὶ τὰς τρεῖς ὑποστάσεις ὁμολογεῖν, εἴτ' οὖν τρία πρόσωπα, καὶ ἐκάστην μετὰ τῆς ιδιότητος.

Και λίγο πιο κάτω (παρ. 8):

Τηρεῖτο δ' ἄν, ὡς ὁ ἐμὸς λόγος, εἷς μὲν θεός, εἰς ἑν αἴτιον καὶ υἱοῦ καὶ πνεύματος ἀναφερομένων ... καὶ κατὰ τὸ ἓν καὶ ταὐτὸ τῆς θεότητος, ἵνα οὕτως ὀνομάσω, κίνημά τε καὶ βούλημα καὶ τὴν τῆς οὐσίας ταυτότητα· αἱ δὲ τρεῖς ὑποστάσεις, μηδεμιᾶς ἐπινουμένης συναλοιφῇς ἢ ἀναλύσεως ἢ συγχύσεως κτλ.

Στα έργα εξάλλου του Γρηγορίου Νύσσης αφθονοῦν οἱ εφαρμογές τοῦ Χρυσοῦ Κανόνα. Εξαίρετο δείγμα είναι, όπως είδαμε, η παγματεία του υπό μορφή Επιστολῆς με ειδικό ακριβῶς θέμα τη διαφορά οὐσίας και ὑποστάσεως, που ἓνα διαφωτιστικό απόσπασμά της μελετήσαμε στα προηγούμενα.

Αλλά ο Γρηγόριος Νύσσης ετίμησε επάξια τις οφειλόμενες στον αδελφό του Βασίλειο παιδευτικές του καταβολές και με άλλα έργα και κυρίως με τους περιώνυμους Λόγους του Κατ' Εὐνομίῳ. Παντού, οι θέσεις που διατυπώνει και στο Τριαδικό και σε πλείστα άλλα θέματα διακρίνονται για τη φιλοσοφημένη θεμελίωσή τους

Η Καππαδοκία τελικά, χάρη στις μορφές αυτές των πατέρων της και στο έργο που επιτέλεσαν, αναδείχτηκε ἓνα από τα δύο κορυφαία κέντρα προώθησης του φιλοσοφικού λόγου τῆς χριστιανικῆς Εκκλησίας, σε θεολογική αναμέτρηση με τις ετερόφωνες αιρέσεις και με την παραδοσιακή φιλοσοφία.

Το άλλο κέντρο είναι η Αλεξάνδρεια: ακριβέστερα, ἦταν η Αλεξάνδρεια. Γιατί το άλλοτε λαμπρό αυτό κέντρο, όχι μόνο των ελληνιστικῶν γραμμάτων αλλά και της χριστιανικῆς παιδείας, ἤδη τον 4^ο αἰώνα παρουσιάζεται παιδευτικά εξασθενημένο. Ας μη ξεχνάμε κατ' αρχήν τις γόνιμες φιλοσοφικές δυνάμεις που η χριστιανική Αλεξάνδρεια στερήθηκε, ενώ η Καππαδοκία τελικά επωφελήθηκε από αυτές, όταν τον 3^ο αἰώνα κατέφυγαν διαδοχικά εκεί, στην Καισάρεια, οι δύο επιφανέστεροι διδάσκαλοι της αλεξανδρινῆς σχολῆς και πρό-

50. Γρηγόριος Θεολόγος *Περὶ δόγματος καὶ καταστάσεως ἐπισκόπων*, Λόγος 20, MPG 35:1065-1080.

δρομοί της πατερικής φιλοσοφίας Κλήμης⁵¹ και Ωριγένης.⁵² Αλλά το πρόβλημα σ' αυτή την πόλη έχει και κάποιες ειδικές πλευρές, που η έρευνα φέρνει βαθμιαία στο φως.

Από την προχριστιανική ακόμα περίοδο η φιλοσοφία στην Αλεξάνδρεια στάθηκε υπεροπτική και αδιάφορη προς την ευρύτερη επιτόπια κοινωνία.⁵³ Με την αθρόα διάδοση του χριστιανισμού στον αλεξανδρινό λαό και την αυτοτελή ανάπτυξη δικής του πνευματικής ζωής, ακόμα και σχολικής παιδείας σε ανώτερο θεωρητικό επίπεδο, η εξωχριστιανική φιλοσοφία έδειξε το αντιχριστιανικό και αντιλαϊκό πρόσωπό της.⁵⁴ Αλλά η ανθρώπινη εμπάθεια εκδηλώθηκε και από την πλευρά κάποιων αδιάλλακτων προς οποιαδήποτε μάθηση που δεν είναι κατά τύπους χριστιανική. Αυτό καθιστούσε διπλά δύσκολη τη θέση χριστιανών διδασκάλων πού, όπως ο Κλήμης και ο Ωριγένης, διακρίνονταν για τη φιλοσοφική κατάρτιση και την πνευματική τους ευρύτητα.⁵⁵ Κοντά σ' αυτά, οι αντιχριστιανικοί διωγμοί του 3^{ου} αιώνα έπληξαν βαρύτερα την Αλεξάνδρεια, με ιδιαίτερο στόχο μάλιστα την κατηχητική της σχολή.⁵⁶ Και το σοβαρότερο, οι εξέχοντες της εξωχριστιανικής φιλοσοφίας, που με περιφρόνηση έβλεπαν τους χριστιανούς ή και με εχθρότητα, επίσημα συναινούσαν σε διωγμούς εναντίον τους,⁵⁷ όταν δεν συνέπρατταν κιόλας με τους διώκτες.

Κατανοητή αντίδραση των Αλεξανδρέων σε όλα αυτά ήταν η αδιαφορία ή και αποστροφή απέναντι στους μετά Χριστόν μη χριστιανούς φιλοσόφους. Σ' αυτή την αντίδραση ανήκει ασφαλώς το παράδειγμα της φιλοσοφικής αδιαφορίας

51. Το 202/203, λόγω του κατά των χριστιανών διωγμού του Σεπτίμιου Σεβήρου. Βλ. ΤΑΤΑΚΗΣ [1960], σελ. 48.

52. <Στα χρόνια του διωγμού του Μαξιμίνου του Θρακός, 235-238>. ΤΑΤΑΚΗΣ [1960], σελ. 49-50. Ο Ωριγένης είχε φύγει από την Αλεξάνδρεια και προηγούμενως (πολύ πριν το 230), αλλά για λόγους αντιζηλίας και προσωπικής πικρίας, και κατέφυγε τότε στην Καισάρεια της Παλαιστίνης.

53. Βλ. Κλήμης Αλεξανδρείας *Στρωματεῖς* 2.11, ΒΕΠΕΣ 7:325.18-20: <Ἀλλ' ἡ μὲν τῶν οἰησισόφων, εἴτε αἰρέσεις εἴεν βάρβαροι εἴτε οἱ παρ' Ἑλλήσι φιλόσοφοι, "γνώσις φυσιοῖ", κατὰ τὸν Ἀπόστολον> στο ίδιο επίσης 7:327.8-10: <καθάπερ οὖν τὴν φιλοσοφίαν ὁ τυφὸς καὶ ἡ οἴησις διαβέβληκεν, οὕτως καὶ τὴν γνῶσιν ἡ ψευδὴς «γνώσις», ἡ ὁμωνύμως καλουμένη>.

54. Κατά τον επιφανέστατο π.χ. Φιλόσοφο του 3^{ου} αιώνα Πλωτῖνο και τον μαθητή του Πορφύριο, οι χριστιανοί στην πλειονότητά τους ήταν άξιοι τουλάχιστον περιφρόνησης. Βλ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ [1991], σελ. 152 και 204.

55. Για τη σκληρή αρχηγική στάση του επισκόπου Δημήτριου απέναντι στον Κλήμεντα και αργότερα στον Ωριγένη, βλ. ΚΥΡΤΑΤΑΣ [1992], σελ. 241-249. Βλ. Και Ευσέβιος *Καισαρείας Εκκλησιαστική Ιστορία* 6.8, MPG 20:537-538.

56. ΚΥΡΤΑΤΑΣ [1992], σελ. 246.

57. ΚΑΛΛΙΓΑΣ [1991], σελ. 2 και 203-204.

τού Μεγάλου Αθανασίου και της χαλαρότητάς του, όπως είδαμε, στη χρήση των όρων ‘οὐσία’ και ‘ὑπόστασις’. Αλλά φαίνεται ότι η ίδια στάση κατέληξε να γίνει σεβαστή παράδοση στην Αλεξανδρεία. Αλλιώς δεν μας είναι κατανοητή η εμμονή που επέδειξε σ’ αυτήν πολύ αργότερα μια άλλη μεγάλη πατερική μορφή, ο διάσημος **Αλεξανδρεύς Κύριλλος**.

Πιστός πράγματι στην παράδοση του Μεγάλου Αθανασίου ο Κύριλλος, πατριάρχης Αλεξανδρείας ένα σχεδόν αιώνα μεταγενέστερος εκείνου (412-444), πρωτοστάτης στην Τρίτη Οικουμενική Σύνοδο αυτός, στην Έφεσο (431), αντιτάχθηκε σθεναρά στη διδασκαλία τού Νεστορίου. Κατά το πρότυπο επίσης τού Αθανασίου, δεν παρακολούθησε καθόλου την εξέλιξη της φιλοσοφικής ορολογίας και δεν συντάχθηκε με τη σταθερή χρήση των όρων τού Χρυσού Κανόνα. Στα κείμενά του, άλλοτε ‘ὑπόστασις’ ονομάζεται το “πρόσωπον”, όπως στον Κανόνα, και άλλοτε το “κοινόν είδος”, δηλαδή η ‘οὐσία’, αντίθετα από τον Κανόνα. Αυτή η εναλλακτική χρήση ενός κρίσιμου όρου από τον Κύριλλο, –ο Λεόντιος Βυζάντιος⁵⁸ μας εφιστά την προσοχή σ’ αυτήν– στοίχισε αρκετά στην Εκκλησία. Άφησε λαβές για παρανοήσεις, αλλά και επιβάρυνε με επώδυνες δυσχέρειες τη συνεννόηση μεταξύ αντιφρονούντων σε μεταγενέστερες θεολογικές αναμετρήσεις. Γιατί είχε την ευχέρεια καθεμιά από τις αντίπαλες πλευρές να βρίσκει λεκτικά ερείσματα στον ίδιο τον Κύριλλο επιλέγοντας μέσα από τα κείμενά του εκφράσεις αρχαϊκές, που ακόμα ήταν αμφίσημες, και με αυτές, διερμηνευμένες κατά το πνεύμα της, να επικαλείται το κύρος του.

Δυσχέρειες τέτοιου είδους πρέπει να τις θεωρήσουμε επακόλουθα μιας αργοπορημένης εμμονής σε τρόπους σκέψης και έκφρασης μη αποδοτικούς. Και αυτές τελικά εξαλείφθηκαν μόνο με τη χρησιμοποίηση λογικών εφοδίων, όπως ο Χρυσός Κανόνας, που κάθε νέα του εφαρμογή επιβεβαίωσε την υπεροχή του.

* * *

58. Παρατηρεί σχετικά ο Λεόντιος Βυζάντιος, *Αποσπάσματα, ἐκ τῶν σχολίων*, MPG 86β:2012 C-D: <Ἡ **ὑπόστασις** κατὰ δύο σημειομένων φέρεται. ... Ὅθεν ὁ ἅγιος Κύριλλος ποτὲ μὲν ἐπὶ τοῦ ἀπλῶς ὄντος τῷ ὀνόματι τῆς ὑποστάσεως χρῆσάμενος, φησὶν ὅτι δὴ Ἀσύγχυτοι μεμενήκασιν αἱ **ὑποστάσεις**, περὶ τῶν **οὐσιῶν** λέγων· καὶ πάλιν ὅτι Πραγμάτων αὐτῶν, ἡγουν **ὑποστάσεων** γέγονε σύνοδος. Καί, Εἴ τις ἐπὶ τοῦ ἐνός Χριστοῦ διαιρεῖ τὰς **ὑποστάσεις**· καὶ ἕτερα τοιαῦτα, περὶ τῶν **οὐσιῶν** λέγων. ... Ποτὲ δὲ πάλιν ὁ αὐτὸς Κύριλλος ἐπὶ τοῦ καθ’ ἑαυτὸ ἰδιοσυστάτως ὑφεστῶτος προσώπου τὴν **ὑπόστασιν** λαμβάνων ἔφασκεν, Εἴ τις προσώποις δυσὶν, ἡγουν **ὑποστάσει** τὰς ἐν Εὐαγγελίοις ἀπονέμει φωνάς, ἀνάθεμα ἔστω>.

Συγκεφαλαίωση

Μπορούμε τώρα να καταρτίσουμε ένα συμπυκνωμένο διάγραμμα του Χρυσού Κανόνα, που θα μας διευκολύνει να παρακολουθήσουμε την πολύπλευρη χρήση του διαχρονικά, όπως:

- – στη διαμόρφωση τῆς νέας, μη αριστοτελικῆς πια, έννοιας τῆς ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ χάρις στους πατέρες· και ακόμα
- – στη θεμελίωση, ειδικά από τον Άγιο Μάξιμο τον Ομολογητή, τῆς ρηξικέλευθης θεωρίας του για τὴ ΘΕΛΗΣΗ, και στην παραπέρα ανάπτυξη τῆς από τον Ιωάννη Δαμασκηνό, και
- – σε πολλές άλλες επιμέρους εφαρμογές και, τέλος,
- – σε μια συνεχιζόμενη σειρά από νεότευκτα διανοήματα, που εμπλουτίζουν στους ακόλουθους αιώνες τὴ διδασκαλία των πατέρων.

1.–Από το τρέχον φιλοσοφικό λεξιλόγιο του 4ου αιώνα επιλέχθηκαν οι λέξεις <οὐσία> και <ὑπόστασις> και, ενώ συγγέονταν ὡς τότε και ἦταν σχεδόν ὅροι ταυτόσημοι, διαχωρίστηκαν ἀπὸ τους πατέρες σαφώς και αποδόθηκε στον καθένα ευκρινώς καθορισμένη έννοια.

- ‘Οὐσία’ νοείται κάθε ‘μορφή τοῦ εἶναι’, που μπορεί να συστοιχεί σε ένα σύνολο ὄντων ὡς κάτι κοινό μεταξύ τους, δηλαδή σε ένα φυσικό ‘εἶδος’. Γι’ αυτό και συχνά ο ὅρος ‘οὐσία’ εναλλάσσεται στα πατερικά κείμενα με τους ὅρους ‘μορφή’ και ‘φύσις’. – Ὡς **λογικὴ βαθμίδα** ἀντίστοιχη στην πατερική έννοια τῆς οὐσίας θα αναγνωριστεῖ το ‘εἰδικώτατον εἶδος’ τῆς Πορφυριανῆς κλίμακας.

- ‘Ὑπόστασις’ νοείται ο ιδιαίτερος και μοναδικός ‘τρόπος ὑπάρξεως’ με τον οποίο κάθε ἐπι μέρους οντότητα που ανήκει ὡς άτομο σε ορισμένο φυσικό εἶδος μπορεί να ξεχωρίζει ἀπὸ κάθε ἄλλο άτομο του εἶδους τῆς. Ο ὅρος ‘ὑπόστασις’ στα πατερικά κείμενα εναλλάσσεται κανονικά με τον ὅρο ‘ἄτομον’, ἀλλά και με τον ὅρο ‘πρόσωπον’, για άτομα που ανήκουν στὰ ἑλλογα εἶδη ὄντων: (αυτά εἶναι : ἡ ἀνθρωπότητα, οἱ νοερές δυνάμεις και ἡ θεότητα). – Ἡ λέξη ‘ὑπόστασις’ ὡς τεχνικός ὅρος δεν ὑπάρχει στον Ἀριστοτέλη ούτε στη συνεχιζόμενη ἐκτὸς Ἐκκλησίας αριστοτελικὴ παράδοση. Εἶναι καθαρὴ καινοτομία των πατέρων, κανονικὸ συμπλήρωμα του λογικοῦ συστήματος των **πέντε φωνών**, ὡπως αυτό παραδίδεται ἀπὸ τον Πορφύριο.

Η υπόστασις αποτελεί συνεπώς επέκταση της λογικής κλίμακας και καταλαμβάνει τυπικά τη θέση πρόσθετης βαθμίδας υπό το είδος ειδικότατον (θέση που αποδιδόταν άτυπα στα επιμέρους άτομα). Ήδη έχει αναγνωρισθεί έτσι, αλλά όχι ρητά, από τον Ιωάννη Δαμασκηνό).

- ‘Όμοούσιος’ χαρακτηρίζεται κάθε ‘υπόστασις’ κάποιου είδους σε σχέση με τις υπόλοιπες ‘υποστάσεις’ τού ίδιου είδους. Γι’ αυτό χρησιμοποιούνται πολλές φορές εναλλακτικά και οι όροι ‘όμοειδής’ ή ‘όμοφυής’, ή ακόμα ‘σύμμορφος’, καθότι η σχέση ομοουσιότητας συνδέει ‘υποστάσεις’ που ανήκουν στο ίδιο φυσικό είδος ή, αλλιώς, έχουν την ίδια μορφή ύπαρξης.

2. –Από τη σημασία των όρων ‘οὐσία’ και ‘υπόστασις’, με διαδικασία λογικής ανάλυσης των ορισμών τους, προκύπτουν δύο κριτήρια για την επιτρεπτή ή μη εφαρμογή τής σχέσης που δηλώνεται με τον όρο ‘όμοούσιος’. Τα κριτήρια είναι τα εξής:

- Η σχέση ομοουσιότητας δεν εφαρμόζεται μεταξύ ουσιών. Δεν νοούνται ουσίες ομοούσιες με άλλες ουσίες.

- Η σχέση ομοουσιότητας ισχύει μόνο μεταξύ όλων ανεξαιρέτα των υποστάσεων που ανήκουν στο ίδιο είδος.

3. – Με τη σημασιολογική τους διάκριση οι όροι ‘οὐσία’ – ‘υπόστασις’ αποτέλεσαν ένα εννοιολογικό ζεύγος, μια δίπολη έκφραση κατάλληλη να απεικονίζει τη διάκριση της ύπαρξης σε δύο βαθμίδες, συλλογική και ατομική, επομένως και τη λογική σχέση πλάτους και βάθους μεταξύ τους :

- Σε λογικό πλάτος (έκταση, extension) ισχύει η βασική σχέση που μαθαίνουμε στη θεωρία των συνόλων, όπου θέση συνόλου επέχει η ουσία, ενώ στοιχεία ή μέλη τού συνόλου νοούνται οι υποστάσεις, άτομα ή πρόσωπα, που ανήκουν σ’ αυτή.

- Σε λογικό βάθος (περιεχόμενο, intension), ενώ η ουσία έχει μόνο τα κοινά γνωρίσματα του είδους, οι υποστάσεις έχουν επιπλέον και όσα προσιδιάζουν ατομικά σε καθεμιά. Άρα, με τη διαδικασία τής αφαίρεσης γνωρισμάτων γίνεται διανοητικά μετάβαση από την υπόσταση στην ουσία και, αντίστροφα, με τη διαδικασία σύνθεσης, δηλαδή προσθήκης υποστατικών γνωρισμάτων, γίνεται διανοητικά μετάβαση από τη ουσία στην υπόσταση. Και ακριβώς χάρη στην ανομοιότητα των υποστατικών γνωρισμάτων, η ισοτιμία μεταξύ των υποστάσεων τής αυτής ουσίας δεν αναιρεί την ετερότητά τους.

Το δίπολο σχήμα ‘οὐσία – ὑπόστασις’ με την ομάδα εννοιών που μελετήσαμε γύρω του αποτέλεσε τον κεντρικό πυρήνα ενός συστήματος που ολοένα διευρύνεται. Υπάρχουν πολλά που δεν συμπεριλάβαμε σ’ αυτή την παρουσίαση, για να μη την προεκτείνουμε υπέρμετρα. Τη συνέχεια της εξέλιξης θα διατηρήσουν και θα επαυξήσουν οι επόμενοι δέκα συναπτοί αιώνες, φανερά τουλάχιστον ως την εποχή τού Γρηγορίου Παλαμά (1296/7-1359).

☉ ☉ ☉

Ππ 10/07/14 06:57:59

Μεταφορά:

Ππ 10/07/14-06:57:59

Για τελική επιμέλεια

Κυριακή, 20 Ιουλίου 2014-20:30